ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Tekmeria

Vol 10 (2011)

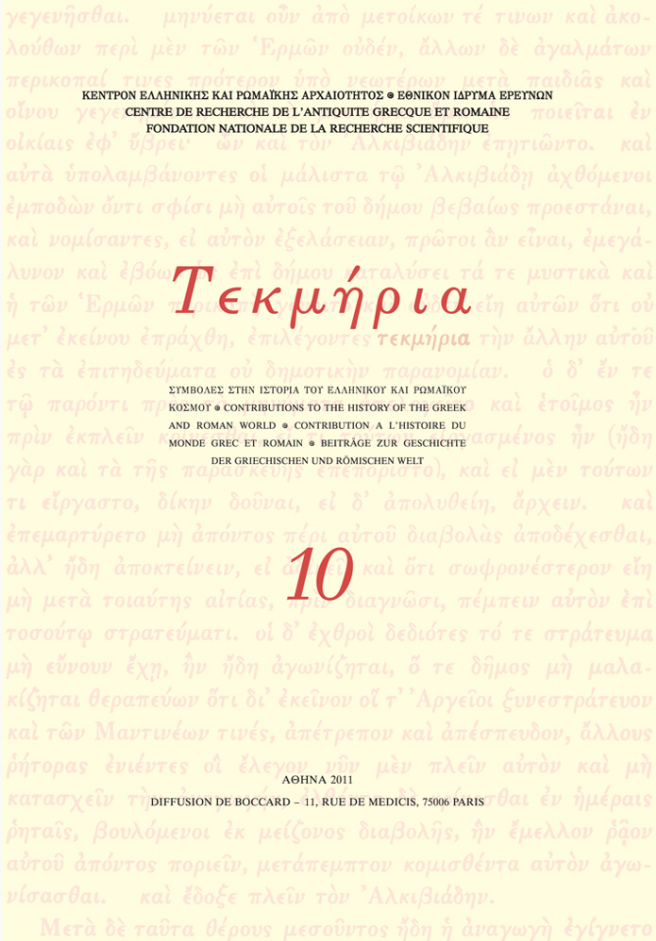

Μακεδονικά Επιγραφικά III (Θεσσαλονίκη)

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

doi: 10.12681/tekmeria.273

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ. (2011). Μακεδονικά Επιγραφικά III (Θεσσαλονίκη). *Tekmeria*, *10*, 121–184. https://doi.org/10.12681/tekmeria.273

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 26/01/2026 12:56:47

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Μακεδονικά Επιγραφικά III (Θεσσαλονίκη)*

Η παρούσα μελέτη διαλαμβάνει διορθώσεις, συμπληρώσεις και σχόλια σε επιγραφές του επιγραφικού συντάγματος της Θεσσαλονίκης, το οποίο δημοσίευσε το 1972 ο Charles Edson στον 10ο τόμο της σειράς *Inscriptiones Graecae* της Ακαδημίας του Βερολίνου.

Η μελέτη προέκυψε από: α) την έρευνα της ελληνικής επιγραφικής βιβλιογραφίας για τη Θεσσαλονίκη κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αι., πρωτίστως τα δημοσιεύματα του Θεσσαλονικιού φιλολόγου Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου (στο εξής Π.Ν.Π.)[1] και δευτερευόντως εκείνα του δημοσιογράφου και αρχαιοδίφη Χρ. Γουγούση[2] που δεν ήταν προσιτά στον Edson ή διέλαθαν της προσοχής του, β) την έρευνα του αρχείου της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, που αγνοούσε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ο Αμερικανός ερευνητής, γ) την αυτοψία λίθων που διενήργησα με αφορμή τη συμμετοχή μου στο πρόγραμμα για τη δημοσίευση των σαρκοφάγων της Θεσσαλονίκης,[3] δ) την έρευνα του αρχείου

---

* Με εξαίρεση τα νέα βιβλιογραφικά ευρήματα της παρούσης εργασίας, η βιβλιογραφία των υπόλοιπων επιγραφών τις οποίες πραγματεύομαι στην παρούσα εργασία εμπεριέχεται στα λήμματα που έχει καταθέσει στην Ακαδημία του Βερολίνου (τμήμα Inscriptiones Graecae) η κ. Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου. Τα λήμματα αυτά μου ετέθησαν υπόψη μετά την υποβολή του χειρογράφου στη σύνταξη του περιοδικού. Σε όλες τις σχετικές περιπτώσεις προσετέθη η παραπομπή «βλ. Δ. Π-Δ.», φυσικά με τις απαραίτητες διαφοροποιήσεις όπου και όταν αυτές υφίστανται. Την κ. Διαμαντούρου ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για την καλοσύνη της να θέσει υπόψη μου τα λήμματα.

1. Για τη ζωή, την προσωπικότητά του και ορισμένες από τις επιγραφικές δημοσιεύσεις του βλ. Π. Μ. Νίγδελης, *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912)* [στο εξής *Αλληλογραφία*], (Θεσσαλονίκη 2004) σποράδην.

2. Για τη ζωή και το ποικίλο έργο του Χρ. Γουγούση βλ. Μ. Κανδυλάκη, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του τύπου Α΄ Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1998 σποράδην.

3. Το πρόγραμμα διεξήχθη με χρηματοδότηση του DAI σε συνεργασία με την

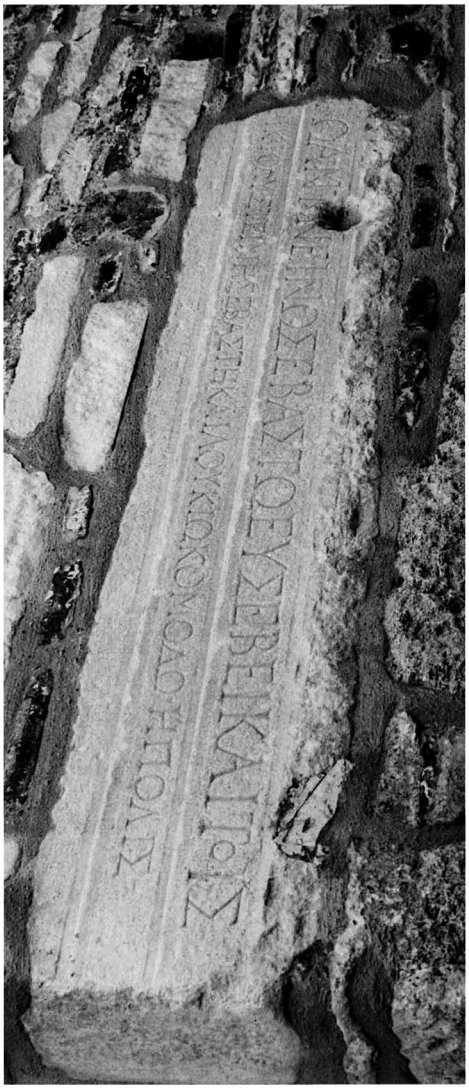

Εικ. 1. Αρ. 1· το απόσπασμα Β΄ της επιγραφής *IG* X 2 1, 36

του Γεωργίου Οικονόμου, πρώτου Εφόρου Αρχαιοτήτων της Μακεδονίας, που φυλάσσεται στο Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και ε) των σημειωματαρίων (Notebooks) του εκδότη του corpus.

1. Η επιγραφή ενός κτηρίου αφιερωμένου στον Αντωνίνο Πίο και την οικογένειά του (*IG* X 2 1, *36-εικ. αρ. 1).

Δημοσιεύοντας την παραπάνω επιγραφή που ήταν γραμμένη σε δύο θραύσματα επιστυλίου ο Edson σημειώνει στο corpus ότι δεν κατόρθωσε να εντοπίσει το δεύτερο στην ακρόπολη της Θεσσαλονίκης[4] και για τον λόγο αυτό εκδίδει το κείμενό του υπογραμμισμένο, ωσάν η πέτρα να είχε χαθεί. Η ιστορία της αναζήτησης αυτής της σημαντικής επιγραφής, που ήδη από την εποχή του F. Beaujour (1800) είχε δημιουργήσει τον μύθο ότι στην ακρόπολη της Θεσσαλονίκης υπήρχε θριαμβική αψίδα του Αντωνίνου του Πίου, περιγράφεται αναλυτικότερα στα σημειωματάρια του Edson, όπου ο Αμερικανός μελετητής γράφει στο οικείο λήμμα των σημειωματαρίων του (Notebooks, αρ. 362): «*Κατόρθωσα να μπω στο Επταπύργιο, που τώρα* (1938) *είναι φυλακή. Δεν μου επετράπη να δω το σύνολο του οικοδομήματος, αλλά ο Διευθυντής* (στο κείμενο ελληνικά) *και άλλοι υπάλληλοι με εύγλωττο τρόπο με διαβεβαίωσαν ότι η πέτρα τούς είναι παντελώς άγνωστη. Στο κτήριο και τους τοίχους είναι εμφανή τα σημάδια της ανακατασκευής και μπορεί κανείς να δει ότι έχουν βαφεί πρόσφατα με μπογιά. Είναι πολύ πιθανό, πιστεύω, ότι η πέτρα υπάρχει ακόμη, μάλλον στην ίδια θέση που αναφέρει ο* Mordtmann, *αλλά καλυμμένη πλέον με χρώμα*». Τριάντα χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1968, όταν επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, για να πάρει μέρος στο Α΄ Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία (του οποίου υπήρξε μαζί με τον Β. Λαούρδα ο εμπνευστής), αναζητά και πάλι την πέτρα χωρίς αποτέλεσμα. Σε επιστολή που θα στείλει λίγο αργότερα στον G. Klaffenbach (στις 13 Απριλίου 1971) θα γράψει σε σχετική ερώτηση για την τύχη της πέτρας: «*δεν την είδα ούτε στο Παλαιό ούτε στο Νέο Μουσείο*».[5] Το απόσπασμα

καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας κ. Θ. Τιβερίου-Στεφανίδου, την οποία και ευχαριστώ για την άδεια δημοσίευσης των σχετικών φωτογραφιών. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης προς την Διευθύντρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Δρ. Π. Αδάμ-Βελένη για τις φωτογραφίες ορισμένων επιγραφών της παρούσας εργασίας, καθώς και στην αρχαιολόγο κ. Δρ. Αικ. Τζαναβάρη, υπεύθυνη του Τμήματος λιθίνων, για την βοήθειά της στο Μουσείο.

4. Στο υπόμνημα της επιγραφής σημειώνει: Frag(mentum) B, quod in arce die 24 mens. April. A. 1938 frustra quaesivi edd. Belley etc.

5. Η επιστολή φυλάσσεται στο αρχείο των *Inscriptiones Graecae*.

Β΄ του επιστυλίου βρίσκεται σήμερα εντειχισμένο στην ανατολική εσωτερική πλευρά της εισόδου του κεντρικού πύργου της ακρόπολης, όπου δηλ. το είχε δει ο επιγραφικός και Ανατολιστής J.-H. Mordtmann το 1891, τότε Πρόξενος της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη (θητεία 1889-1904).[6] Όσο για το απόσπασμα Α΄, αυτό βρίσκεται στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης και δεν χρήζει καμιάς συμπλήρωσης, όπως πιστεύουν οι εκδότες του *SEG*.[7]

2. Μία αναθηματική επιγραφή στον Ἀπόλλωνα Τοροντηνὸ από την Πέρινθο (*IG* X 2 1, *52-εικ. αρ. 2).

Στον αρ. 52 του coprus ο Edson δημοσιεύει την παρακάτω αναθηματική επιγραφή με τον τίτλο ΑΠΟΛΛΩΝ η οποία φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης με αρ. ευρετηρίου ΜΘ 2405 = ΜΘ 6162.

[ὁ δεῖνα ---- β]ούλου ὑπὲρ
[----------Ἀπό]λλωνι ΤΟΡΟΝ
----------ΗΝ

Η επιγραφή αυτή δεν είναι άλλη από την αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε στην Πέρινθο (ο ακριβής τόπος εύρεσής της αγνοείται) και δημοσιεύθηκε κατά το παρελθόν διαδοχικά από τους Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα,[8] A. Dumont – Th. Homolle[9] και M. H. Sayar[10] με διαφοροποιήσεις ως προς την

6. Βλ. "Funde-Salonik", *AM* 16 (1891) 368: «Ich klatschte ... folgenden Stein ab, welcher an der inneren Seite der Haupteingangpforte eingemauert ist». Για την παραμονή του J.-H. Mordtmann στη Θεσσαλονίκη βλ. Νίγδελης, *Αλληλογραφία*, 157, σημ. 305.

7. Βλ. Δ. Β. Γραμμένος – Γ. Κνιθάκης, *Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1994) 171 (361) πίνακας 20 (με ελλιπές κείμενο και χωρίς ταύτιση με τις *IG*). Για την επαναδημοσίευσή του βλ. *SEG* XLV 819.

8. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης», *ΕΦΣΚωνσταντινουπόλεως* 17 (1886) 83 αρ. 9: //////ΟΥΛΟΓΝΕ | [Ἀπό]λλωνι ΤΟΡΟ | [εὐχ]ήν. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς δηλώνει ότι βρέθηκε «εν Ηρακλεία-Περίνθω».

9. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (Παρίσι 1892) 397 αρ. 74 z [11]: [---ΟΥΛ ΟΓΝΕ...-- [Ἀπό]λλωνι ΤΟΡΟ–[εὐχ]ήν. Οι ίδιοι προτείνουν διστακτικά τη συμπλήρωση [Ἀπό]λλωνι Τορ[ωναίῳ?] την οποία επαναλαμβάνει ο D. Detschev, *Die thrakischen Sprachreste* (Βιέννη 1957) 515. Την είδαν στο Μουσείο της Ραιδεστού, δημιούργημα του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης.

10. M. H. Sayar, *Perinthos-Herakleia* (*Marmara Ereğlisi*) (Βιέννη 1998) 233 αρ. 51:]ΟΥΛΟΓΝΕ [Ἀπό]λλωνι Τορο[ντηνῷ?] | [εὐχ]ήν, χωρίς να έχει στη διάθεσή του φωτογραφία της επιγραφής. Για τη συμπλήρωση Τορο[ντηνῷ?] ο Sayar παραπέμπει σε αναθηματική επιγραφή από το χωριό Tepeköy που δημοσίευσε ο ίδιος, βλ. παρακάτω σημείωση 12.

ανάγνωσή της. Σύνδεση της επιγραφής του corpus της Θεσσαλονίκης και της επιγραφής της Περίνθου προτείνεται από τους συντάκτες του PHI όπου και το εξής (κατά πολύ καλύτερο σε σύγκριση με εκείνο των άλλων εκδοτών) κείμενο: [ὁ δεῖνα – β]ούλου ὑπὲρ | [– Ἀπό]λλωνι Τορον|[τηνῷ (?) – εὐχ]ήν (?) *vacat* και από την Δ. Διαμαντούρου.[11] Είναι προφανές ότι πρόκειται για μία ακόμη επιγραφή της γνωστής αρχαιολογικής συλλογής Ραιδεστού που μετέφεραν Έλληνες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1922 και συγκεκριμένα μέλη του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης που συγκρότησαν τη συλλογή αυτή.[12] Τούτο σημαίνει ότι οι επιφυλάξεις ως προς την ανάγνωση του ονόματος του θεού πρέπει να αρθούν. Και τούτο γιατί από το εγγύς της αρχαίας Ηράκλειας ευρισκόμενο χωριό Tepeköy είναι γνωστή μία αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα Τοροντηνό.[13] Θα μπορούσε επίσης να υποθέσει κανείς ότι ο αναθέτης προσφέρει το ανάθημα για το γιό του σύμφωνα με ένα τάμα που έκανε και να προτείνει e.g. τις εξής συμπληρώσεις:

[ὁ δεῖνα ------ β]ούλου ὑ̣π̣ὲ̣ρ̣
[e.g. τοῦ υἱοῦ Ἀπό]λλωνι Τορον̣-
[τηνῷ κατ' εὐχ]ήν[14] *vacat*.

3. Ο τιμητικός βωμός της Ποντίας Ζωσίμης (*IG* X 2 1, 200).

Από το λήμμα της επιγραφής αυτής έχει παραλειφθεί η σύγχρονη προς την editio princeps δημοσίευση του Π.Ν.Π. στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* της 31ης

11. Η οποία σημειώνει επίσης στο σχετικό λήμμα για την *IG* X 2 1, * 52: «να φύγει από Θεσσαλονίκη: είναι Σ(υλλογή) ΡΑΙΔ(ΕΣΤΟΥ) Πέρινθος 84», χωρίς όμως άλλη συζήτηση και βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

12. Για τις επιγραφές και τα άλλα ευρήματα της συλλογής Ραιδεστού βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 238-239, την εργασία μου "Από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη: η τύχη μιας επιγραφής της Περίνθου", *Τεκμήρια* 5 (2000) 148-150 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και E. Sverkos, "Verscholene Inschriften aus Bisanthe im archäologischen Museum von Thessalonike", *Τεκμήρια* 6 (2001) 155-158.

13. Βλ. M. H. Sayar, "Weihung für Apollon Torontenos" στο U. Peter (εκδ.), *Griechisches Münzwerk. Stephanos nomismatikos. E. Schönert – Geiss zum 65. Gebutrstag* (Βερολίνο 1998) 585-590: Ἀπόλλωνι Τοροντηνῷ Αὐλουσ[.....] | Βεισταβακης ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνω|ν Σαλμου καὶ Γέτα εὐχήν.

14. Τη συμπλήρωση [κατ' εὐχ]ὴν παραπέμποντας στην επιγραφή *IG* X 2 1, 56 είχε προτείνει ο W. Peek, *Maia* 25 (1973) 199 στη βιβλιοκρισία του corpus θεωρώντας ότι τα γράμματα Τορον που δημοσίευσε ο Edson ήταν τμήμα μόνον της επίκλησης του θεού.

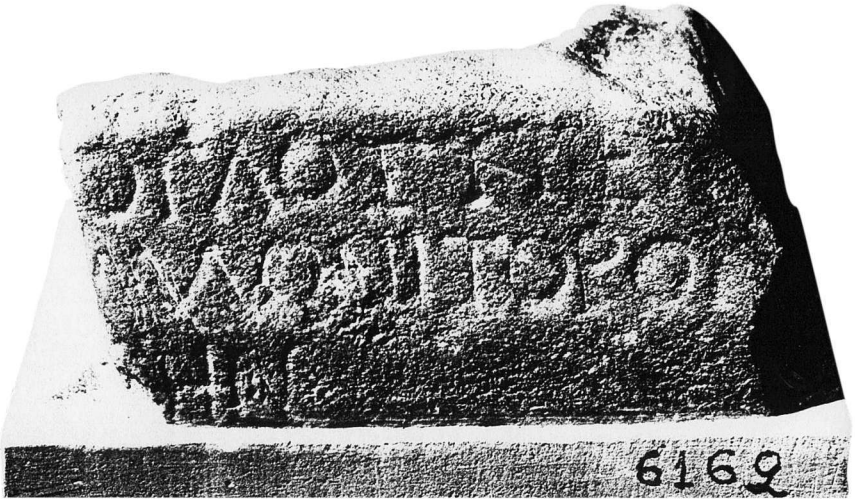

Εικ. 2. Αρ. 2 (*IG* X 2 1, 52)

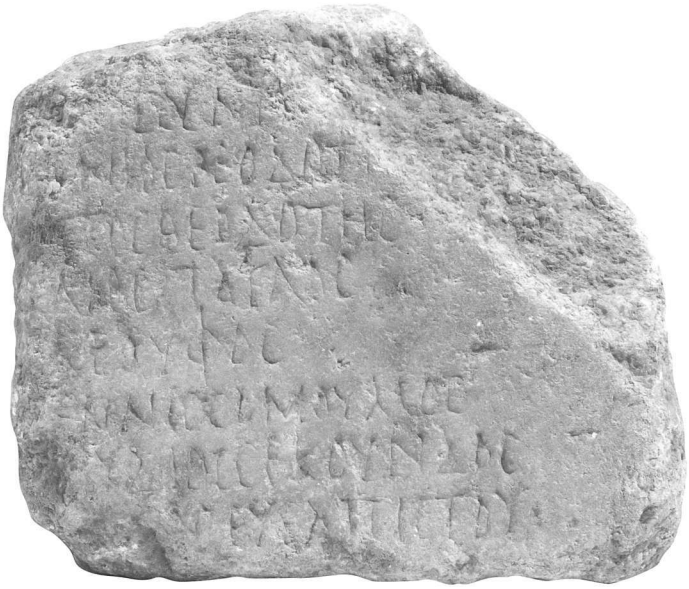

Εικ. 3. Αρ. 6 (*IG* X 2 1, 239)

Μαΐου 1902 υπό τον τίτλο "Η Θεσσαλονίκη Κολωνεία ήδη τω Β΄ αιώνι μ.Χ. μεσούντι" (σ. 233-4).

4. Χωρικὸς ἀπὸ χωριαρχιῶν (*IG* X 2 1, 214).

Ένας από τους πλέον ενδιαφέροντες τιμητικούς βωμούς της πόλης είναι αυτός που ανήγειραν post mortem στον νεαρό γιό τους Γάϊο Ἀντώνιο Οὐρβανιανό Φίλιστο οι γονείς του λίγο μετά το 240 μ.Χ.[15] Ο τελευταίος έφερε επίσης το παρωνύμιο Πειέρις (στο corpus δίδεται εσφαλμένα η γραφή Πιέρις).[16] Σύμφωνα με την επιγραφή του βωμού ο νεαρός Φίλιστος διετέλεσε πολιτάρχης, βουλευτής και εισαγωγεύς των πρώτων Πυθίων της Θεσσαλονίκης που ιδρύθηκαν με απόφαση του Γορδιανού του Γ΄ το 240 μ.Χ. Στην επιγραφή δίνεται η πληροφορία ότι αγωνοθέτης (προφανώς των Πυθίων κατά τη θητεία του ως εἰσαγωγέως) ήταν ο πατέρας του. Το όνομα αλλά και μία από τις θέσεις στον cursus honorum αυτού του τελευταίου δημιουργούν ερωτηματικά. Συγκεκριμένα η διατύπωση της επιγραφής έχει ως εξής (στ. 9-17): ἀ|γωνοθετοῦντος | τοῦ πατρὸς αὐ|τοῦ Γαίου Ἀντωνίου | Οὐρβανιανοῦ | χωρικοῦ ἀπὸ χωρι|αρχιῶν καὶ ἄρξαν|τος καὶ ἀρχιερα|σαμένου. Κατά τη γνώμη μου η ανάγνωση του Edson θα πρέπει καταρχάς να τροποποιηθεί σε ό,τι αφορά το όνομα του τελευταίου. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να δεχθούμε ότι το όνομα χωρικὸς δεν είναι προσηγορικό αλλά κύριο, δηλ. το cognomen του. Προς την κατεύθυνση αυτή παραπέμπει άλλωστε και ο ονοματικός τύπος του γιού του ο οποίος εκτός του προωνυμίου φέρει επίσης δύο ονόματα γένους (Ἀντώνιος και Οὐρβανιανὸς) και ένα cognomen (Φίλιστος). Άρα στη θέση του χωρικὸς θα πρέπει να γραφεί Χωρικὸς που είναι μεν αμάρτυρο, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν αποκλείεται όμως να σχηματίζεται αναλογικά προς το λατινικό Rusticus | Ῥουστικός.[17] Μία

15. Ότι ο βωμός ανεγέρθη post mortem προκύπτει από τη συνήθη στις επιτύμβιες επιγραφές έκφραση γλυκύτατον τέκνον, βλ. G. Daux, «Notes de lecture», *BCH* 101 (1977) 347, ο οποίος δεν πραγματοποίησε την υπόσχεσή του να επανέλθει στην επιγραφή για την οποία είχε επισημάνει ότι «a des aspects curieux».

16. Περιέργως η ανάγνωση Πειέριν που υπάρχει στα Notebooks 365 του Edson δεν επαναλαμβάνεται στο corpus. Ο Π.Ν.Π., *Αλήθεια* 7 Οκτ 1906 φ. (489)-48 σελ. 1 είχε διαβάσει Πειέρων, ενώ η Π. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα* (sic!) *του Κοινού των Μακεδόνων* (Αθήνα 2002) (στο εξής: *Βωμοί*) 162 αρ. 73 διαβάζει επίσης Πιέριν, όπως και το *LGPN* IV s.v. Πρβλ. Δ. Π.-Δ. που όμως δεν επισημαίνει το λάθος στο corpus ούτε αναφέρεται στους μεταγενέστερους σχολιαστές της επιγραφής.

17. Για το όνομα Ῥουστικὸς στις ελληνικές επιγραφές βλ. λ.χ. *LGPN* IV, s.v.

άλλη εκδοχή θα ήταν να πρόκειται για παρατσούκλι οφειλόμενο στις αρμοδιότητές του.

Ιδιαίτερο πρόβλημα συνιστά η έκφραση ἀπὸ χωριαρχιῶν με την οποία αρχίζει η αναφορά στην καριέρα του. Αλλά πρώτα πρέπει να αναφερθούμε στη λέξη και αυτό γιατί από το κριτικό υπόμνημα της επιγραφής στο corpus του Edson λείπει η παλαιότερη ανάγνωσή της από τον Π.Ν.Π. ο οποίος στην πρώτη έκδοση της επιγραφής (1906) διάβασε χωρ|αρχία (14ος-15ος στίχοι).[18] Την ανάγνωση υιοθέτησε λίγα χρόνια αργότερα ο Ευστράτιος Πελεκίδης στο γνωστό βιβλίο του για την ιστορία της Θεσσαλονίκης.[19] Η γραφή χωραρχία πέρασε από τον Πελεκίδη στο *LSJ*[9] s.v. και μάλιστα ως το μοναδικό παράδειγμα της λέξης.[20] Οι συντάκτες του θεώρησαν ότι δηλώνει «district under a governor», ερμηνεία που, εξ όσων γνωρίζω, δεν προβληματίσε την έρευνα με εξαίρεση τον J. Bartels ο οποίος τη χαρακτήρισε τελευταία ως μη πειστική.[21] Όμως, όπως προκύπτει από τη φωτογραφία της πέτρας αλλά και αυτοψία που διενήργησα, η λέξη πρέπει να αναγνωσθεί ως χωριαρχιῶν, όπως ορθρά εκδίδει ο Edson:[22] είναι γραμμένη στο τέλος του 14ου και την αρχή του 15ου στίχου ως

(παραδείγματα από περιοχές της Θράκης). Στην προσωπογραφία των Ρωμαίων της Μακεδονίας βλ. A. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* ("Μελετήματα" 46· Αθήνα 2006) 97 αρ. 46, 20 ο πατέρας του Φιλίστου ευρετηριάζεται ως Γ(άϊος) Ἀντώνιος Οὐρβανιανός χωρίς να σχολιάζεται η λέξη χωρικός.

18. Βλ. Αλήθεια 7 Οκτ 1906 φ. (489)-48 σελ. 1 και του ίδιου, *Θεσσαλονίκης κατεσφραγισμένον βιβλίον ανοιχθέν* (Ανατύπωσις εκ του Μικρασιατικού Ημερολογίου Σβορώνου) (Σάμος 1907) 5. Πρβλ. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle* (Παρίσι 1919) 37 στ. 3 και E. Ziebarth, *Bursians Jahresbericht* 189 (1921) 28.

19. Βλ. Ευστρ. Πελεκίδης *Από την πολιτεία και την κοινωνία της αρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1934) 74 ακολουθούμενος από τον Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική Προσωπογραφία* (Θεσσαλονίκη 1955) 150.

20. Βλ. *LSJ*[9] s.v. χωραρχία με παραπομπή στον Πελεκίδη. Οι λέξεις *χωράρχης* και χωραρχία χρησιμοποιούνται σε παπύρους και συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου. Βλ. P. London 1419 στ. 1294 όπου πληρωμές κεφαλικού φόρου με μνεία κάποιου αξιωματούχου υπό την συντομογραφία χωρ^{χ} και πιθανή ανάλυση χωρ(άρ)χ(ου) = παγάρχου, πρβλ. Presigke, s.v., και Κωνσταντίνου Μανασσή, *Χρονικόν* 5029: Τῆς Ῥωμαίων ἅπασαν ὤλεσεν χωραρχίαν, όπου η λέξη έχει τη σημασία της εξουσίας σε μία περιοχή (imperium regionis). Για άλλα χωρία βυζαντινών συγγραφέων βλ. Stephanus, Thesaurus, s.v. χωράρχης και χωραρχία.

21. J. Bartels, *Städtische Eliten im römischen Makedonien* (Βερολίνο 2008) 109, σημ.89, όπου όμως δεν επισημαίνεται το λάθος του *LSJ*[9].

22. Στα Notebooks 365 διαβάζει ΑΠΟΧΩΡ|ΑΡΧΙΩΝ, ενώ στο corpus ΧΩΡΙ|ΑΡΧΙΩΝ, χαρακτηρίζοντας την ανάγνωση ως lectio certa. Την τελευταία ανάγνωση επανα-

ΧΩΡΙ|ΑΡΧΙΩΝ, με τα γράμματα *ρο* και *γιώτα* να είναι γραμμένα έξω από το πλαίσιο του πίνακα (όπως άλλωστε και άλλα γράμματα της επιγραφής), το δε γράμμα *ωμέγα* να αποδίδεται ως γωνιώδες. Τούτο σημαίνει ότι η ορθογραφία της λέξης αλλά και ερμηνεία της θα πρέπει να διορθωθούν στο *LSJ*[9].

Σε ό,τι αφορά την ερμηνεία της επιγραφής, αυτή προβλημάτισε τόσο τον πρώτο εκδότη της ο οποίος μάλιστα απευθύνθηκε για βοήθεια στον Στέφανο Δραγούμη και τον Friedrich Hiller von Gaertringen,[23] όσο και τον Edson ο οποίος στο corpus αντιμετώπισε το σχετικό χωρίο με αμηχανία διατυπώνοντας την υπόθεση ότι ο χωρικὸς ἀπὸ χωριαρχιῶν συνδέεται ενδεχομένως με τα εκτεταμένα latifundia που διέθεταν πολλοί ευγενείς Μακεδόνες στα αυτοκρατορικά χρόνια.[24] Λίγα χρόνια αργότερα η Φανούλα Παπάζογλου αναφερόμενη στην ίδια διατύπωση παρατήρησε ότι ο «χωρικός» της επιγραφής άσκησε κάποιο απροσδιόριστης φύσης λειτούργημα στη διοίκηση της 'χώρας' της Θεσσαλονίκης και αναρωτήθηκε αν η επιγραφή είναι μια πρώτη ένδειξη από τη Μακεδονία σχετικά με τη (γνωστή από αλλού) απομάκρυνση των αστικών ελίτ από τις πόλεις στην όψιμη αυτοκρατορική εποχή.[25] Τελευταία ο Jeans Bartels, ακολουθώντας τον Edson θεωρεί ότι η αινιγματική έκφραση χωρικὸς ἀπὸ χωριαρχιῶν μπορεί να δηλώνει ένα γαιοκτήμονα και την έγγεια περιουσία του, μολονότι η ακριβής σημασία του όρου χωριαρχία μας διαφεύγει.[26]

λαμβάνει η Αδάμ-Βελένη, *Βωμοί*, αρ. 73 η οποία δημοσιεύει επίσης δύο εξαιρετικής ποιότητας φωτογραφίες της επιγραφής που δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τη ορθότητά της.

23. Για τις σχετικές επιστολές (συνταγμένες τον Οκτώβριο του 1906) βλ. Νίγδελης, *Αλληλογραφία* αρρ. 108 και 110.

24. Βλ. σχόλια της επιγραφής *IG* X 2 1, 214 όπου λέγεται: «Quis sit χωρικὸς ἀπὸ χωριαρχιῶν (lectio certa) equidem nescio. Fortasse agitur de latifundiis extensis, quae plerique nobiles Macedones per tempora imperii Ronani possidebant».

25. Φ. Παπάζογλου στο Μ. Σακελλαρίου, *Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (Αθήνα 1982) 201: «Ο 'χωρικός' αυτός πρέπει να ήταν σημαντικό πρόσωπο αφού έχοντας ασκήσει κάποιο λειτούργημα αινιγματικής φύσης στη διοίκηση της 'χώρας' χρημάτισε αγωνοθέτης κλπ. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της πρώϊμης αυτοκρατορικής περιόδου ήταν συνήθως εγκατεστημένοι στις πόλεις, ώστε ο χαρακτηρισμός 'χωρικός' δεν θα ταίριαζε σε αυτούς. Αποτελεί άραγε το μνημείο αυτό μία πρώτη ένδειξη της επέκτασης της μεγάλης ιδιοκτησίας που χαρακτηρίζει τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις της όψιμης αυτοκρατορικής περιόδου;».

26. *Städtische Eliten im römische Makedonien*, 2008, 109: «Für Thessaloniki könnte die etwa rätselhafte Bezeichnung des C. Antonius Urbanianus als χωρικὸς ἀπὸ χωριαρχιῶν nach der Vermutung Ch. Edson ... einen Grosssgrundbesitzer bezeugen: die genaue Beteudung ist zwar unklar, aber der Zusammenhang mit Herrschaft über Land scheint naheligend».

Οποιαδήποτε ερμηνεία του επίμαχου αυτού όρου θα πρέπει να εκκινεί από το γεγονός ότι η έκφραση ἀπὸ χωριαρχιῶν δεν μπορεί παρά να αναφέρεται σε ένα αξίωμα που κατέλαβε ο Γάϊος Αντώνιος Ουρβανιανός Χωρικός, όπως δηλ. εκείνα του ἄρχοντος και του ἀρχιερέως (προφανώς της τοπικής αυτοκρατορικής λατρείας) με τα οποία άλλωστε συνδέεται συμπλεκτικά, και όχι στην κοινωνική θέση ή την έγγεια περιουσία του. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται άλλωστε και από το γεγονός ότι στις ελληνικές επιγραφές της αυτοκρατορικής περιόδου η διατύπωση *ἀπὸ* + γενική αφηρημένου ή συγκεκριμένου ονόματος που δηλώνει ένα αξίωμα χρησιμοποιείται για πρώην κατόχους του αξιώματος αυτού. Στις περισσότερες περιπτώσεις η έκφραση χρησιμοποιείται προκειμένου για πρώην αξιωματικούς ή απλούς βετεράνους του ρωμαϊκού στρατού και σπανιότερα για λειτουργούς της ρωμαϊκής διοίκησης αποτελώντας μετάφραση της αντίστοιχης λατινικής που άρχιζε με την πρόθεση ex,[27] δεν λείπουν όμως παραδείγματα χρήσης της για πρώην άρχοντες ελληνικών πόλεων και κοινών.[28] Στη Μακεδονία παραδίδονται και οι τρεις χρήσεις. Έτσι λ.χ. σε επιγραφή που χρονολογείται περί τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. η βουλή της Θεσσαλονίκης τιμά κάποιον Αυρήλιο Στατείλιο Θεόδωρο ως ἀξιολογώτατον ἀπὸ φρουμενταρίων βουλευτὴν νόμιμον τῆς λαμπρᾶς Θεσσαλονικέων μητροπόλεως[29] ενώ σε επιτάφιο της ίδιας πόλης (που χρονολογείται μεταξύ των ετών 161-250 μ.Χ.) αναφέρεται κάποιος αυτοκρατορικός απελεύθερος ονόματι Αυ-

27. Βλ. H. J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions. A lexicon and Analysis* (Τορόντο 1974) 23 με παραδείγματα.

28. Βλ. π.χ. το τιμητικό ψήφισμα της Σελεύκειας κοντά στον ποταμό Καλύκανδο της Κιλικίας (του 142-161 μ.Χ.) *JÖAI* 18 (1915) Beibl. 23/24 όπου λέγεται για κάποιο Διονυσόδωρο Θεαγένους ότι (στ. 10 κ.εξ.): ἀνὴρ ἐδήμων κὲ με[γίστας] δ[ωρεὰς(?) δ]εδωκὼς τῆι πατρίδι.| ἐπρίατο τὴν δηλουμένην ἱερωσύνην διδοὺς | εἰς μὲν ἀνάθημα τῆς θ[ε]οῦ δην(άρια) ν' ἐπὶ τῷ κατασκευασ|θῆνε τύνπανον [λ]αμβάνοντο[ς] αὐ[τ]οῦ τὴν ἐπιγρα|φὴν κ<α>ὶ ἐπιδόσεως τοῖ[ς] μὲν βο[υλ]ευτῆς καὶ ἀπὸ συ|ναρχίας διμερῶς ἀνὰ [ὀ]βολοὺς ια', και την τιμητική επιγραφή από τα Τρέβεννα της Πισιδίας K. Lancoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens* (Βιέννη 1890-1892) τόμος II 223 αρ. 183 = *IGR* III 767 για κάποιον Μ. Α[ὐρ. Σ]ό[λω]ν[α] Δημητρι[αν]οῦ | ἀπὸ Λυκιαρχίας γενόμενον | καὶ κοινὸν ἄρχοντα τοῦ λαμπροτάτου Λυκαίων ἔθνους.

29. Βλ. *IG* X 2 1, 206. Περισσότερα είναι τα παραδείγματα στρατιωτικών από την ύστερη αρχαιότητα που παραδίδονται στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* (*BCH* Suppl. 8), (Παρίσι 1983) Index VIII s.v. ἀπό. Ότι η διατύπωση αυτή μπορούσε να αφορά πάντως και ελάσσονος σημασία αξιώματα, ακόμη και εκκλησιαστικά, προκύπτει λ.χ. από την επιτάφια επιγραφή για τον διάκονο Ανδρέα που δημοσιεύει ο Feissel, *Recueil*, 133 στ.

ρήλιος Σαλουτάριος ως ἀπὸ ταβουλαρίων καλανδαρίου Καισιανοῦ.[30] Σε ό,τι αφορά θεσμούς των πόλεων της Μακεδονίας αξιομνημόνευτη είναι η περίπτωση μίας επιγραφής της Λητής με την οποία η πόλη τιμά το 121/122 μ.Χ. κάποιον Μάνιο Σαλάριο Σαβείνο, επειδή προέβη σε διανομές ἐν ἑορταῖς τοῖς τρικλείνοις βουλευτῶν καὶ ἀπὸ πολιταρχίας καὶ πολείταις τοῖς συνεστιαζομένοις.[31] Κατά συνέπεια η έκφραση ἀπὸ χωριαρχιῶν σημαίνει ότι ο Γάιος Αντώνιος Ουρβανιανός Χωρικός διετέλεσε πολλές φορές χωριάρχης.[32] Ωστόσο οι αρμοδιότητές του είναι αδύνατο να προσδιορισθούν με βεβαιότητα λόγω της πολυσημίας της λέξης χωρίον. Έτσι λ.χ. σημασία όπως αυτή της οχυρωμένης θέσης[33] θα μπορούσε να δικαιολογήσουν ένα τοπικό αξίωμα με στρατιωτικές αρμοδιότητες για την ασφάλεια της πόλης, ιδιαίτερα στους ταραγμένους καιρούς των μέσων του 3ου αι. μ.Χ., ενώ η σημασία του κτήματος ένα τοπικό αξίωμα ανάλογο προς τους γνωστούς από αλλού επιμελητές των δημοσίων γαιών.[34] Όπως και αν έχει το πράγμα, οι ερμηνείες αυτές δεν είναι τίποτε

5 όπου αναφέρεται ότι υπήρξε ἀπὸ νυκτοφυλάκ(ων), δηλ. νυκτοφύλακας στην εκκλησία στην οποία υπηρετούσε.

30. Βλ. P. M. Nigdelis, *ZPE* 104 (1994) 118-128 = *SEG* XLIV 553.

31. Βλ. *SEG* I 276.

32. Η διατύπωση ἀπὸ χωριαρχιῶν εκ πρώτης όψεως ξενίζει, καθώς θα περίμενε κανείς με βάση τα διαθέσιμα παράλληλα είτε τη διατύπωση ἀπὸ χωριαρχίας είτε ἀπὸ χωριαρχῶν. Ωστόσο στις ελληνικές επιγραφές δεν λείπουν ανάλογα παραδείγματα βλ. λ.χ. τον όρο από το Κοτιαίον (Φρυγία) *SEG* XXXII 1287 (χρονολογείται μεταξύ 253-260 μ.Χ.) όπου (στ. 1-5) αναφέρεται ως οροθέτης κάποιος: Εἰού(λιος) Διονύσιος | ἀπὸ χιλιαρχιῶ|ν, κατὰ τὴν κέλευ|σιν τοῦ κρατίστου ἐπιτρόπου τῶν Σε|βαστῶν Εἰουλ(ίου) Εἰου|λιανοῦ. Με το σχολιαζόμενο εδώ αξίωμα του χωριάρχου είναι δύσκολο, κατά τη γνώμη μου, να έχουν σχέση οι χορειάρχαι (υπεύθυνοι για τη συγκρότηση του χορού) που αναφέρει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος στην Ομιλία εις την Άννα 3, 4 (*PG* 54, 658): «Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἐν ταῖς πόλεσιν πολιτευόμενοι τῆς θηλῆς πολλάκις τοὺς ἑαυτῶν παῖδας εὐθὺς ἀποσπασθέντας θαλλοφόρους καὶ ἀγωνοθέτας καὶ γυμνασιάρχους καὶ χορειάρχας ποιοῦσιν», μολονότι τόσο ο Χωρικός όσο και ο γιός του ανέλαβαν αξιώματα σχετικά με τους αγώνες των Πυθίων.

33. Για τη σημασία της λέξης αυτής βλ. *LSJ*[9] Supplement (1996) s.v. χωρίον (με παραπομπή σε επιγραφή από την Αμυζόνα της Μ. Ασίας βλ. L. Robert, *Fouilles d'Amyzon en Carie* [Παρίσι 1983] 19).

34. Βλ. την τιμητική επιγραφή *IGR* IV, 870 = L. Robert, *Laodicée du Lycos* (Παρίσι 1969) 277-278 από τις Κολοσσές της Καρίας, όπου μεταξύ των άλλων πολλών αξιωμάτων που άσκησε ο τιμώμενος λέγεται ότι διετέλεσε (στ. 5 κεξ.): εἰρηναρχήσας, νομοφυλακήσας, παραφυλάξας. | ... [ἐπιμελ]ηθεὶς χωρίων δημοσίων κλπ.

άλλο από απλές υποθέσεις που μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν μόνον υπό το φως νέων και κυρίως σαφέστερων επιγραφικών ευρημάτων.

5. Η τιμητική επιγραφή για τον Κλαύδιο Αύξιμο (*IG* X 2 1, 220).

Στο τέλος του υπομνήματος της επιγραφής ο εκδότης του συντάγματος σχολιάζει «Videtur lapis e ruderibus muri orientalis urbis oriendus esse». Η υποψία επιβεβαιώνεται από το άγνωστο ως σήμερα δημοσίευμα του Π.Ν.Π. "Οι Αιγύπτιοι θεοί Σάραπις καί Ερμάνουβις εν Θεσσαλονίκη" στο περιοδικό *Θερμαϊκαί Ημέραι* τεύχος 12ο (13 Σεπτ. 1909) 146-147 που εξέδιδε στη Θεσσαλονίκη ο Χρ. Γουγούσης.[35] Στη σελίδα 147 ο Π.Ν.Π. γράφει συγκεκριμενα: «*Επιγραφαί εις τον Άνουβιν αναφερόμεναι ελάχισται μέχρι τούδε ευρέθησαν εν τη Ευρώπη, επιγραφήν δε τον Ερμάνουβιν αναγράφουσαν ουδεμίαν εγώ αναγινώσκω. Ευχαριστότατη άρα μοι παρεσκευάζετο έκπληξις ότε, πρό τινος, παρά το ανατολικόν της Θεσσαλονίκης τείχος περιπατών και μνημεία της πατρίδος μου αρχαία ιχνηλατών, εύρον αγαλματίου βάσιν ενεπίγραφον ακεραίαν και πλήρη. Κατά την επιγραφήν το μνημείον* 'ἀρχινακοροῦντος Μάρκου 'Ιούστου' *ιδρύθη εις Πομπώνιόν τινα και Κάσσιον τους* 'προστάτας θρησκευτῶν καὶ τῶν σκηνοβατῶν[36] θεοῦ 'Ερμανούβιδος». Η παραπάνω ημιτελής δημοσίευση της επιγραφής συνιστά και την πρώτη αναφορά σε αυτήν, πρέπει δε να προστεθεί στο λήμμα του συντάγματος. Επίσης από τον αριθμό της επιγραφής πρέπει με βάση το δημοσίευμα αυτό να απομακρυνθεί ο αστερίσκος.

6. Ὅμουλλος (*IG* X 2 1, 239-εικ. αρ. 3).

Ανάμεσα στα ονόματα που περιλαμβάνει ο κατάλογος *IG* X 2 1, 239 στον στίχο 6 αναφέρεται το όνομα γένους [Ἑρ]έννιος συνοδευόμενο από ένα περίεργο cognomen που κατά τον Edson διαβάζεται στην πέτρα ως: ΜΟΥΛΛΟΣ. Ο G. Daux που είδε φωτογραφία της πέτρας δηλώνει την αμηχανία του για το σύμβολο που εκδίδει ο Edson πριν από το cognomen Μοῦλλος, όπως λέει.[37] Το cognomen θα πρέπει να διαβασθεί ως Ὅμουλλος, επειδή το πρώτο γράμμα

35. Για το περιοδικό αυτό βλ. Β. Καλαντζοπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των λογοτεχνικών και ημιλογοτεχνικών περιοδικών της Θεσσαλονίκης (1889-1932)* (Θεσσαλονίκη 1989) 22 κ.εξ. Ο Γουγούσης συζητούσε με τον Παπαγεωργίου για αρχαιολογικά θέματα της πόλης· βλ. λ.χ. *Μακεδονικόν Ημερολόγιον ο Γόρδιος Δεσμός του Χρ. Γ. Γουγούση* (Θεσσαλονίκη 1915) σποράδην.

36. Αντί του ορθού "σηκοβατῶν".

37. Βλ. G. Daux, "En marge des inscriptions de Thessalonique", *BCH* 99 (1975) 175

είναι όμικρον. Τόσο στον στίχο αυτό όσο και στο υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του καταλόγου ο χαράκτης αποδίδει το γράμμα αυτό ως στενόμακρο. Το λατινικό cognomen (H)omullus[38] αναφέρεται για πρώτη φορά σε επιγραφή της Θεσσαλονίκης, είναι όμως γνωστό από αλλού, όπως λ.χ. τους Στόβους[39] και την Αττική.[40] Ο ιδιόρρυθμος τρόπος με τον οποίο ο χαράκτης αποδίδει το ίδιο γράμμα θα μπορούσε να λύσει ένα ακόμη μικρό αναγνωστικό πρόβλημα που προκάλεσε αυτός ο αποσπασματικός κατάλογος. Συγκρεκριμένα στον 2ο στίχο Edson διαβάζει [------ Ἐρέ]ṛνιος Θεοδότη[ς], ωσάν δηλ. να έχουμε μια ακόμη μητρωνυμία από τη Θεσσαλονίκη.[41] Ωστόσο η κεραία που διακρίνεται αχνά στο πέρας του λίθου θα μπορούσε κάλλιστα να ανήκει στο δεξιό τμήμα ενός όμικρον, αφού σε όλον τον κατάλογο ο χαράκτης αποδίδει τις πλευρές του γράμματος σχεδόν με κάθετες κεραίες. Συνεπώς θα πρέπει μάλλον να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για το όνομα Θεόδοτο[ς].

7. Ο εφηβικός κατάλογος *IG* X 2 1, *241 (εικ. αρρ. 4-7).

Ο εκτενέστερος εφηβικός κατάλογος που περιλαμβάνει το σύνταγμα των επιγραφών της Θεσσαλονίκης είναι η επιγραφή υπ. αρ. 241. Κατά τον Edson δημοσιεύτηκε για πρώτη και μοναδική φορά από τον Paul Perdrizet, ο οποίος την είδε το 1899 στη βίλα του Ιωάννη Μπίτζου, διερμηνέα του Αγγλικού Προξενείου, στην περιοχή των Πύργων, όπου ο τελευταίος φύλασσε την ιδιωτική αρχαιολογική συλλογή του. Με βάση την πληροφορία του Perdrizet ο Edson θεώρησε άγνωστη την προέλευση της πέτρας και προσέθεσε στην επιγραφή ένα αστερίσκο. Όμως φαίνεται ότι δεν ήταν τελείως βέβαιος για την απόφασή του

(Ligne 6, un signe que je ne puis interpréter a été imprimé entre le nomen et le cognomen Μοῦλλος).

38. Για το cognomen που μαρτυρείται με τους τύπους Homullus και Omullus βλ. Solin-Salomies, *RNGCL*, 343.

39. Βλ. N. Vulić, *Spomenik* LXXV (1993) 22 αρ. 42, πρβλ. F. Papazoglou, *AArchSlov* 41 (1990) 577-578 (A. Pontius Ponti Homulli fil. Tromentina Quietus). Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ των ετών 131-170 μ.Χ.

40. Βλ. *IG* II/III^2 5187 (ἐπεσκευάσθη ἐκ τῶν δημοσίων | χρημάτων ἐπιτροπεύοντος | Αἰλίου Ὁμούλλου, όχι πριν από τον 2ο αι. μ.Χ.) και *IG* II/III^2 9516 (Διονύσιος <Ὁ>μούλλου Μιλήσιος, του 2ου/3ου αι. μ.Χ.).

41. Την ανάγνωση αποδέχονται οι συντάκτες του *LGPN* και η Tataki, *Roman Presence* 249 αρ. 53 (η οποία μάλιστα διαβάζει «Ἐρέννιος Θεοδότης»), αλλά φαίνεται να την αμφισβητεί ο G. Daux, *ό.π.*, 175 που διερωτάται αν πρέπει να αναγνώσουμε –ιπ]πος Θεοδότης. Πρβλ. Δ. Π.-Δ. η οποία στο σχετικό λήμμα επισημαίνει με τη σειρά της: «να ελεγχθούν τα του Daux», χωρίς πάντως να προτείνει άλλη ανάγνωση ή συμπλήρωση.

Εικ. 4. Αρ. 7 (*IG* X 2 1, 241· πλευρά Α)

αυτή, αφού μετά το κριτικό υπόμνημα πληροφορεί τους αναγνώστες του corpus ότι η οικογένεια Μπίτζου είχε παλαιότερα σπίτι κοντά στον Άγιο Δημήτριο και ότι συνεπώς ο κατάλογος ενδέχεται να προέρχεται από το γυμνάσιο της πόλης που, ως γνωστό, βρισκόταν στην περιοχή αυτή. Οι αμφιβολίες του Αμερικανού επιγραφικού ως προς την προέλευση της επιγραφής (που τον οδήγησαν να προσθέσει αδικαιολόγητα ένα αστερίσκο) θα είχαν αρθεί ωστόσο πλήρως, αν ο τελευταίος γνώριζε μία νεότερη δημοσίευση του καταλόγου από τον Π.Ν.Π. στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Κωνσταντίνο Κόντο, η οποία μάλιστα στηρίζεται σε δύο αυτοψίες που έκαμε ο Θεσσαλονικιός φιλόλογος.[42] Η πρώτη είχε γίνει ένδεκα χρόνια πριν από εκείνη του Βέλγου μελετητή, όταν η πέτρα διατηρούνταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Στο δημοσίευμα αυτό ο Π.Ν.Π, αφού αναφέρει τις διαστάσεις της στήλης (έτσι χαρακτηρίζει τον κατάλογο) της «*εξαχθείσης εκ του δυτικού της πόλεως τείχους*» προσθέτει ότι είδε το μάρμαρον «*το πρώτον έτει 1888 έχον πλείστα αυτού γράμματα εκτετριμμένα, έτι δε πλείονα τω 1898*». Χάρη στις αυτοψίες του ο Παπαγεωργίου κατόρθωσε να διαβάσει κάποια από τα ονόματα των εφήβων, που δεν είχε διαβάσει ο Perdrizet, λόγω της φθοράς που υπέστη στο μεταξύ ο λίθος, και που συμπλήρωσε αργότερα ο Edson. Επειδή τόσο η αυτοψία όσο και οι φωτογραφίες δείχνουν επίσης ότι ορισμένες αναγνώσεις του θα πρέπει να υιοθετηθούν, άλλες όμως όχι, παραθέτω εδώ τα σημεία του καταλόγου που χρήζουν συζήτησης.

Πλευρά Α· στήλη Ι.

Στ. 9. Ο Perdrizet (στο εξής Per.) διαβάζει .ΠΑΚΙΟΣ, ενώ ο Π.Ν.Π. συμπληρώνει [Π]άκιος. Ο Edson εκδίδει $\overset{1\text{-}2}{\text{---}}$ I Τάκιος. Η φωτογραφία και κυρίως η αυτοψία δείχνουν ότι η ανάγνωση του Edson είναι η ορθή. Το όνομα γένους Τάκιος είναι αμάρτυρο μέχρι στιγμής στη Μακεδονία.[43]

Στ. 30. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει [Μ;] Ἐρέννιος Ἄλλι[ος] αντίθετα με τον Per., που δεν διαβάζει τον στίχο, και τον Edson, που διαβάζει ορισμένα μόνον γράμματα. Στην πέτρα διαβάζω: [..] EI .NNIOC.ΛΑ.... Τα γράμματα δικαιώνουν τουλάχιστον την ανάγνωση του ονόματος γένους του Π.Ν.Π. Το όνομα Allius παραδίδεται ως nomen gentis όχι όμως ως cognomen.[44]

---

42. "Θεσσαλονίκης επιγραφή ανέκδοτος" στο *Τεσσαρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου. Φιλολογικαί διατριβαί υπό μαθητών και θαυμαστών αυτου προσφερόμεναι* (Εν Αθήναις τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1909) 98.

43. Βλ. Tataki, *ό.π.*, η οποία δεν δίνει κανένα λήμμα με το όνομα αυτό.

44. Βλ. Solin – Salomies, *RNGCL s.v.*

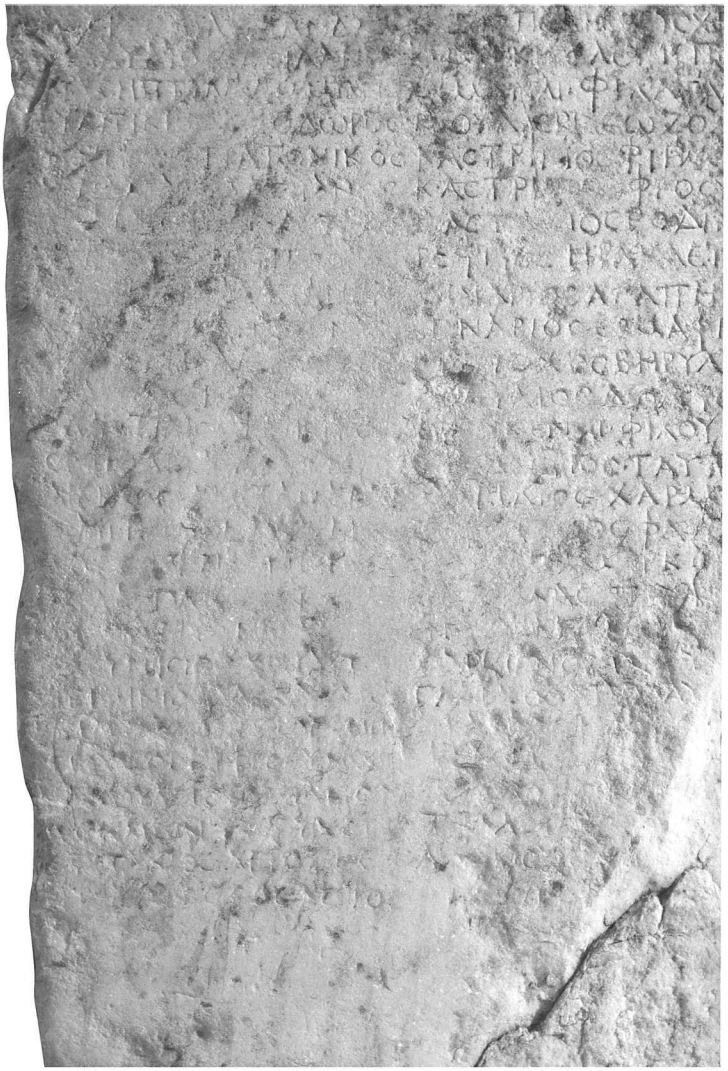

Εικ. 5. Αρ. 7 (*IG* X 2 1, 241· πλευρά Α)

Στ. 33. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει Δ(ομίτιος) Ἀπουλέιος Λ[ουκ;]ανός, ενώ ο Edson ... ΟΥΛ̣ΕΙϹ̣Ο̣ .. Α̣Κ̣ΙΟϹ. Η φωτογραφία και η αυτοψία επιβεβαιώνουν την ανάγνωση του προωνυμίου και του ονόματος γένους του εφήβου.

Στ. 35. Ο Per. εκδίδει ..... ΑΚΙΟΣ ΑΓΙΟΤΗΣ, ενώ ο Π.Ν.Π. ... [Π]άκιος Ἀγρότης. Η ανάγνωση που δίνεται στο coprus είναι -[1-2]- Τ Τ̣ᾶκιος Ἁγιότη̣ς̣. Αυτοψία στο λίθο επιβεβαιώνει την ανάγνωση του Edson. Το όνομα Ἁγιότης είναι αμάρτυρο από αλλού.

Πλευρά Α· στήλη ΙΙ

Στ. 4. Ο Edson συμπληρώνει τον στίχο αυτό ως εξής: Λ̣· Κατ̣[ίλιος] Ἀρτεμίδω[ρος], αλλά ο Π.Ν.Π. είχε δημοσιεύσει ήδη: Λ(ούκιος) Κατίλιος Ἀρτεμίδω[ρος].

Στ. 5. Ο Edson συμπληρώνει τον στίχο αυτό ως: Λ· Ἀπου̣[λήιο]ς Σ̣αβεῖνος. Ο Π.Ν.Π. είχε δημοσιεύσει ήδη: Λ(ούκιος) Ἀπουλέιος Σαβεῖνος.

Στ. 6. Ο Edson συμπληρώνει ως εξής: Γ̣ν· Δ̣ο̣[μίτιο]ς Γερμαν[ός]. Η συμπλήρωση είναι όμως περιττή, αφού ο Π.Ν.Π. είχε δημοσιεύσει ήδη Γν(αῖος)· Δομίτιος Γερμαν[ός].

Στ. 7. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει πλήρη τα τρία nomina του εφήβου ως ακολούθως (ανάγνωση που θα πρέπει να γίνει αποδεκτή): Τ(ίτος) [Φλ]αούι(ος) Νεικήρατο[ς]. Η ανάγνωση υποστηρίζεται εν μέρει και από τις αναγνώσεις των Edson και Per. οι οποίοι σε ό,τι αφορά το nomen gentis του εφήβου εκδίδουν: Τ -[2-3]- ΛΟΟ [.. Ν]εικήρατος.

Στ. 9. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει πλήρως το gentile και το cognomen του εφήβου ως εξής: Τουρπίλι(ος)[45] Καλλιστιανό[ς]. Ο Edson εκδίδει Του[ρ]πίλι· Καλλιστιανό[ς].

Στ. 10. Ο Π.Ν.Π. εκδίδει Σέξστος Πεδισινὸς Εὐσχήμων, ο Per. /// C /// ΠΕΔΙ^{ΝΟΣ} /// ΕΥΣΧΗΜΩΝ, ενώ ο Edson: || Ƶ .. Π. Δ^{ΝΟΣ}[46] Ε̣ὐσχήμων. Στο λίθο διαβάζω: ..Ƶ.· ΠΕΔΙ ... Εὐσχήμων. Το nomen Πεδισινὸς είναι αμάρτυρο από αλλού. Γνωστά είναι τα Pedisius και Pedisienus.[47]

---

45. Η κατάληξη θα πρέπει να προστεθεί επίσης και στα gentilicia των εξής στίχων: A col. I στ. 13 (Σουλπίκιος). Col. II στ. 12 (Μάνλιος), 13 (Οὐαλέριος), 15 (Ἀστρίκιος).

46. Σε ό,τι αφορά την κατάληξη ακολουθεί τον Per. Στα Notebooks 345 η ανάγνωση του Edson είναι ..Ƶ..ΠΕΔΙ .. ^{Ο} CYCXHMΩN.

47. Βλ. Solin – Salomies, *ό.π.*, s.v. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την χρονολόγηση της επιγραφής θα είχε αν δεχόταν κανείς ότι το όνομα γένους του εφήβου ήταν Πέδιος (Pedius). Στη Μακεδονία με τα μέχρι στιγμής δεδομένα το όνομα αυτό φέρει μόνο ο Sex(tus) Pedius Hirrutus Pollio που διετέλεσε διοικητής της επαρχίας μεταξύ 148-152

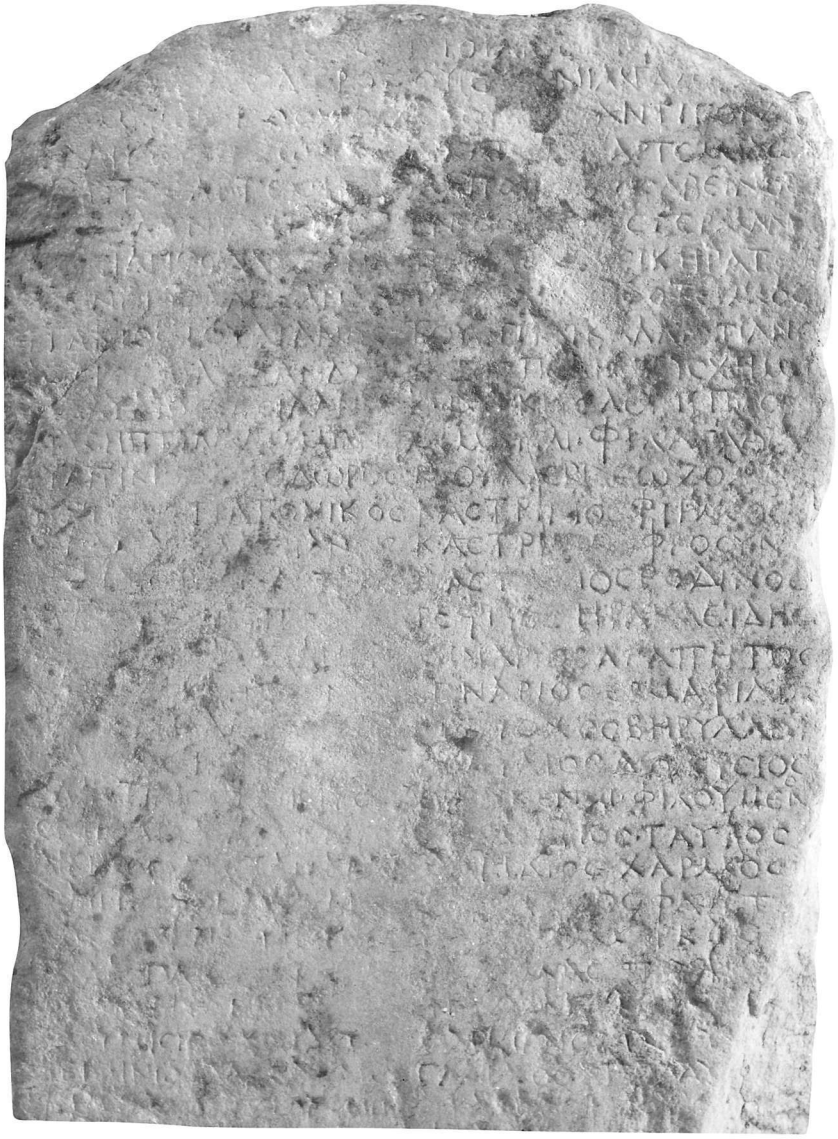

Εικ. 6. Αρ. 7 (*IG* X 2 1, 241· πλευρά Α)

Στ. 11. Ο Π.Ν.Π. είχε διαβάσει τα ονόματα του εφήβου ως εξής: Κ(όϊντος) Μ[ά]ρκιος Λοῦππος· ο Edson εκδίδει Ḳ· Ṃ[άρ]κι[ο]ς Λ̣ο̣ῦππος.

Στ. 20. Η συμπλήρωση [Ἀντ]ίοχος Βηρύλλου του Edson είχε προταθεί ήδη από τον Π.Ν.Π.

Στ. 23. Ο Π.Ν.Π. συμπληρώνει το gentile του εφήβου σε [Οὐ]αλέριος. Η συμπλήρωση πρέπει να γίνει δεκτή, λαμβανομένων υπόψη των όσων διαβάζουν οι Per. και Edson καθώς επίσης και των όσων φαίνονται ακόμη στον λίθο.

Στ. 30. Ο Π.Ν.Π. εκδίδει Γλαῦκος Ἀπόλαυ[στος] (διάβαζε Ἀπολαύ-[στου]), που επιβεβαιώνεται στη φωτογραφία και την πέτρα, αντί του εσφαλμένου Γλαῦκος Ἀπο̣λ<λ>ω̣[νί^ου^] ή Ἀπο̣λ<λ>ω̣[νί^δου^] που εκδίδει ο Edson.[48]

Στ. 33. Σε αντίθεση με τον Edson που εκδίδει ¬... Λ^, ο Π.Ν.Π. διαβάζει δικαιολογημένα Τ(ίτος) [Φλ]αούιος.

Στ. 34. Ο Edson διαβάζει Τ Φλαού[ι----]. Ο Π.Ν.Π. εξέδωσε Τ(ίτος) Φλαούι(ος).

Πλευρά Β

Στ. 1. Ο Per. διαβάζει ΚΙΟΣΔΟ ... ΟΣΝΕΙΚ, ενώ ο Edson αναγνωρίζει ίχνη μόνον ορισμένων γραμμάτων. Ο Π.Ν.Π εκδίδει [Ἄ]λφιος Ἀ[θήναι;]ος Νεικ[ήρ]α[τ]ος. Στην πέτρα διαβάζονται ακόμη τα γράμματα ΦΙΟC από το όνομα γένους που ανέγνωσε ο Παπαγεωργίου καθώς επίσης η κατάληξη -ος και το τμήμα Νεικ- του τρίτου ονόματος (δεύτερου επωνυμίου ή του πατρώνυμου;) του εφήβου. Το όνομα Alfius είναι σπάνιο στη Μακεδονία και μαρτυρείται σε δύο επιγραφές μία από την Αμφίπολη και μία από τη Θεσσαλονίκη.[49]

Στ. 6. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει και συμπληρώνει [Λ]ιτίλιος Οὐάλης, ο Per. \ ΙΤΙΛΙΟCΟΥΑΛΗC και ο Edson εκδίδει ..\Ḷ̣Τ̣Λιος Οὐάλ̣ης.[50] Στο λίθο διαβάζω (βλ. επίσης φωτογραφία αρ. 7): ^^ΙΤΙΛΙΟCΟΥΑΛΗC. Συνεπώς το όνομα γένους θα πρέπει να αναγνωσθεί ως Λ̣α̣ιτίλιος, ανάγνωση που συνάδει με εκείνες των Π.Ν.Π., Per. και Edson στο corpus. Το όνομα αυτό είναι γνωστό από μία μόνον

μ.Χ. (βλ. Tataki, *ό.π.*, 340 αρ. 438 όπου οι πηγές και η βιβλιογραφία). Το γεγονός αυτό θα σήμαινε ότι ο έφηβος ήταν γιός ενός κατοίκου της πόλης που πήρε τη ρωμαϊκή πολιτεία με μεσολάβηση του συγκεκριμένου διοικητή και ότι συνεπώς ο εφηβικός κατάλογος θα έπρεπε να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. (ο Edson τον χρονολογεί στον 2ο αι. μ.Χ.). Η κακή κατάσταση του λίθου ωστόσο δεν επιτρέπει κανένα συμπέρασμα.

48. Ενώ στα Notebooks 345 διαβάζει Α Π⌒^Ḁ̣Υ

49. Βλ. Tataki, *ό.π.*, 89 αρ. 31.

50. Στα Notebooks 345 υπάρχει η ανάγνωση Ṭ̣ΙΛΙΟCΟΥΑΛΗC.

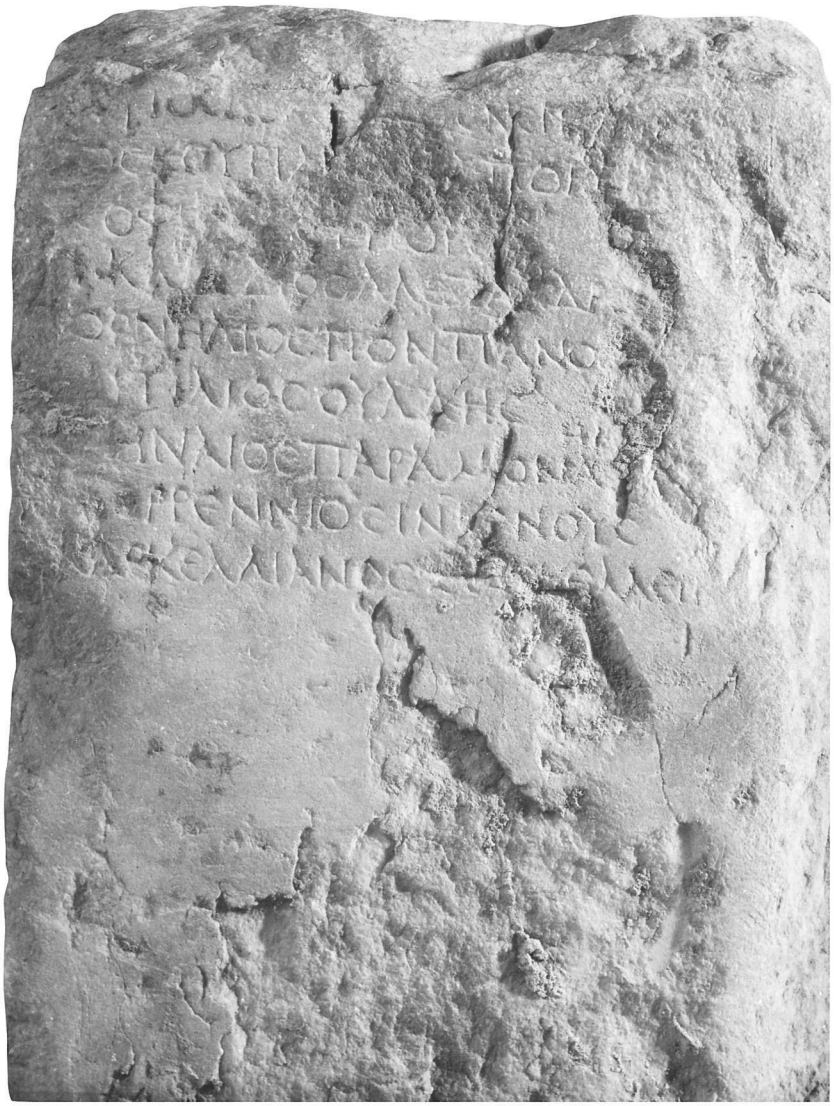

Εικ. 7. Αρ. 7 (*IG* X 2 1, 241· πλευρά Β)

επιγραφή της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα από ένα κατάλογο μελών διονυσιακού συλλόγου (*σπείρας*) που χρονολογείται πιθανόν μετά το 212 μ.Χ. Ανάμεσα στα μέλη αναφέρεται κάποια Ῥουπιλία Λαιτιλία Μεστρία ἀρχιλαμπαδηφόρος.[51]

Στ. 8. Ο Π.Ν.Π. διαβάζει [Μ(ᾶρκος)] Ἑρ<ρ>έννιος Ἰν[γ]ένους, ο Per. ΕΡΕΝΝΙΟϹ ///ΓΕΝΟΥϹ, ενώ ο Edson εκδίδει ...Ἐρέννιος[52] Ἰ̣νγένους. Στην πέτρα και τη φωτογραφία διαβάζω .. Ἐρρέννιος Ἰνγένους. Είναι η πρώτη φορά στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης που το όνομα αυτό ορθογραφείται με δύο *ρο*.

8. Ῥουστικήλιος (*IG* X 2 1, 243-εικ. 8)

Ανάμεσα στα ονόματα του παραπάνω εφηβικού καταλόγου που χρονολογείται τον 1ο ή τον 2ο αι. μ.Χ. περιλαμβάνεται κάποιος έφηβος το όνομα του οποίου κατά τον Edson είναι Ι̣ΟΥϹΠΚΗΛΙΟϹ Εὔνους.[53] Φωτογραφία του καταλόγου δείχνει πως η ανάγνωση του Edson είναι ορθή, επειδή όμως πρόκειται για Ρωμαίο πολίτη, όπως με βεβαιότητα συνάγεται από το γεγονός ότι το δεύτερο όνομά του Εὔνους βρίσκεται στην ονομαστική (βλ. και τα ονόματα των αμέσως προηγουμένων στον κατάλογο εφήβων, δηλ. του Ἀβελλίου Μαρκέλλου και [Ἀ]βελλίου Εὐλαίου), είναι προφανές ότι το όνομα γένους του εφήβου πρέπει να διορθωθεί. Τούτο έκαμε ήδη ο Werner Peek ο οποίος στη βιβλιοκρισία που συνέταξε για το corpus της Θεσσαλονίκης πρότεινε τη διόρθωση Κούσπις Ἥλιος Εὔνους, χωρίς πάντως να επικαλείται τη φωτογραφία της επιγραφής και χωρίς να δικαιολογεί τη διόρθωση.[54] Η διόρθωση αυτή παρουσιάζει προβλήματα και μόνο γιατί επινοεί το αμάρτυρο από αλλού praenomen Cuspis.[55] Κα-

51. Βλ. Π. Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006) 103 Β στ 5-6 = *SEG* XLIX 814.

52. Στα Notebooks 345 υπάρχει η ανάγνωση ΕΡΡΕΝΝΙΟϹ.

53. *IG* X 2 1, 243 coll. I στ. 7.

54. Βλ. W. Peek, *Maia ό.π.*, 200.

55. Το όνομα Cuspis, που δεν αποθησαυρίζεται στο *RNGCL*, λείπει από το γνωστό έργο του O. Salomies, *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung* (Ελσίνκι 1987). Τη διόρθωση του Peek δεν ενσωματώνει στην προσωπογραφία της η Tataki, αντίθετα προς τους συντάκτες του *LGPN* IV s.v. Εὔνους που παραπέμπουν σε αυτήν. Πρβλ. Δ. Π.-Δ. όπου προτείνεται η ανάγνωση «Ρουστικήλιος Εὔνους» ωσάν δηλ. το όνομα να σώζεται ακέραιο στο λίθο και χωρίς περαιτέρω σχόλια. -Από την φωτογραφία επιβεβαιώνεται αντίθετα η ανάγνωση Σέλευκος που πρότεινε για τον στίχο col. II 15 της επιγραφής ο Peek (βλ. επίσης Notebooks 496). Το πλήρες όνομα του εφήβου αυτού ήταν Κ. Παικείνιος Σέ̣λε̣υ̣κος.

Εικ. 8. Αρ. 8 (*IG* X 2 1, 243)

Εικ. 9. Αρ. 9 (*IG* X 2 1, 244)

τά τη γνώμη μου αντί να θεωρήσουμε ότι το γράμμα Κ θα πρέπει να διορθωθεί σε ΙC, όπως δέχεται ο Peek, είναι φυσικότερο να δεχθούμε ότι το γράμμα Π είναι λάθος του χαράκτη στη θέση των γραμμάτων Τ και Ι και να εκδώσουμε Ṛουσ<τι>κήλιος,[56] ένα πολύ σύνηθες σφάλμα. Η ανάγνωση αυτή σημαίνει τελικά ότι το όνομα γένους του εφήβου ήταν Rusticelius. Πρόκειται για την πρώτη μαρτυρία του ονόματος στη Μακεδονία σε ελληνική επιγραφή, αφού οι δύο άλλες μαρτυρίες (της εποχής του Τιβερίου) είναι λατινικές και συγκεκριμένα νομίσματα, ίσως από το Δίο, όπου αναφέρονται δύο IIvires quinqu(ennales), ο L(ucius) Rusticelius Basterna και ο L(ucius) Rusticelius Cordus.[57]

9. Ο κατάλογος των μυστών ενός διονυσιακού συλλόγου (*IG* X 2 1, 244-εικ. αρ. 9).

Στον 7ο στίχο της πρώτης στήλης των μυστών του πολυσυζητημένου διονυσιακού συλλόγου του καταλόγου του Διός Διονύσου Γονγύλου[58] το αξίωμα του Φουρίου Πριμιγά, ενός από τα μέλη του, δεν είναι ἀρχινακόρος αλλά ἀρχιναοκόρος, όπως προκύπτει από την αυτοψία αλλά και τη φωτογραφία της επιγραφής.[59] Στη λέξη διακρίνουμε συμπίλημα ανάμεσα στα γράμματα *γιώτα* και *νυ*. Παρόμοια συμπιλήματα, δηλ. *γιώτα* και *μει* καθώς επίσης *γιώτα* και *γάμα* διαπιστώνουμε στον τρόπο χάραξης του cognomen του ανδρός Πριμιγᾶς.

10. Ο αγωνιστικός κατάλογος *IG* X 2 1, 262: η χρονολόγηση και η προέλευσή του.

Με τον αριθμό αυτό δημοσιεύεται στο corpus ένας κατάλογος υπό τον τίτλο Ludi sepulcrales. Ο κατάλογος, που, όπως μας πληροφορεί ο Edson, βρέθηκε το 1805 κάπου στην πόλη (alicubi in urbe inventum) αλλά σήμερα παραμένει χαμένος, δημοσιεύθηκε διαδοχικά από τους Boeckh (με βάση απόγραφο του Koehler), Leake και Le Bas.[60] Σε αυτόν αναφέρονται ονόματα νικητών σε

56. Αν η διόρθωση ουσ<τι>κήλιος ευσταθεί, όπως πιστεύουμε, τότε με βάση το αντίστροφο λεξικό του *RNGCL* το πρώτο γράμμα πρέπει να ήταν υποχρεωτικά *ρο*.

57. Βλ. Tataki, *ό.π.*, 375, αρ 516 όπου και οι πηγές.

58. Για τη βιβλιογραφία τη σχετική με τον σύλλογο αυτό βλ. ενδεικτικά G. Daux, "Trois inscriptions de la Grèce du Nord", *CRAI* 1972, 478-487 και J. Kubińska, "Tiberius Claudius Lycus de Thessalonique et son thiase", *ZPE* 137 (2001) 153-160.

59. Για τον τύπο νεωκόρος στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. *IG* X 2 1, 109 στ. 17 πρβλ. G. Daux, *BCH* 97 (1973) 587.

60. Βλ. λήμμα της επιγραφής. Πρόσθεσε W. Leschhorn, "Griechische Agone in Makedonien und Thrakien. Ihre Verbreitung und politisch-religiöse Bedeutung in der rö-

ένα επιτάφιο αγώνα με χρηματικά έπαθλα (στ. 2: ἀγὼν ἐπετελέσθη ἐπιτάφιος ὁ θεματικός). Πριν από την έκφραση αυτή δηλώνεται ο χρόνος τέλεσης του αγώνος. Ο Edson στηριζόμενος στα απόγραφα των προαναφερθέντων εκδίδει ως εξής: Α....ντείνῳ Ῥούφῳ· καὶ· Μ Ποπειλίῳ Πl [----------|-- ων] καλανδῶν Ὀκτοβρίων και σχολιάζει tempus fastis Romanis indicatum demonstat tit(ulus) de rebus Romanis agere... Haud dubie ludi sepulcrales sunt Divi Fulvi. Η σύνδεση του καταλόγου με τους αγώνες που διεξήχθησαν στη Θεσσαλονίκη για το θεοποιημένο Φούλβο δεν είναι ωστόσο βέβαιη. Ο κατάλογος θα μπορούσε πράγματι να προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και να χρονολογείται, όπως άλλοι ελάχιστοι κατάλογοι νικητών από πόλεις της ελληνόφωνης Ανατολής με τα όνομα των κανονικών υπάτων του έτους,[61] τρόπος αναμενόμενος για μία επιγραφή που χρονολογείται τον 2ο/3ο αι. μ.Χ.[62] Όμως το ζεύγος αυτό των αξιωματούχων δεν είναι γνωστό από τους Fasti consulares που διαθέτουμε μέχρι στιγμής. Αν δεν πρόκειται για την πρώτη τους εμφάνιση που διέλαθε της προσοχής των ειδικών, μία άλλη εξίσου πιθανή εκδοχή θα ήταν πριν από την ημέρα τέλεσης του αγώνος να προηγούνταν τα ονόματα των IIvires quinquennales μίας από τις ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας, δηλ. της Πέλλας, του Δίου ή των Φιλίππων εξαιρουμένης της Κασσάνδρειας, επειδή ο ιεροσαλπικτής αναφέρεται με τα εθνικό του (Κασσανδρεύς). Την εκδοχή αυτή επιβάλλει το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας πολλές επιγραφές και αρχαιότητες συγκεντρώνονταν στη Θεσσαλονίκη από περιοχές του ομώνυμου σαντζακίου, επειδή ακριβώς η πόλη ήταν η πρωτεύουσά του. Τέτοιου είδους χρονολογήσεις με II quinquennales είναι γνωστές από άλλες αποικίες της αυτοκρατορίας και δεν εκπλήσσουν.[63] Δοθείσης αυτής της εκδοχής και υπό

mischen Kaiserzeit", U. Peter (εκδ.), *Stephanos nomismatikos*. Edith Schönert-Geiss zum 65. Gebutstag (Βερολίνο 1998) 408 που ακολουθεί τις απόψεις του Edson χωρίς να συζητά την προέλευση της επιγραφής. Βλ. επίσης Δ. Π.-Δ.

61. Πρόκειται κυρίως για καταλόγους νικητών στα Ίσθμια βλ. π.χ. Meritt, *Corinth* VII 1, 14 (του 3 μ.Χ.) στ. 1-6: ἔτους· λγ'· ἀπὸ τῆς | ἐν Ἀκτ[ίῳ] Καίσαρος ν̣ίκης | Μάρκῳ Σερου[ι]λίῳ [κα]ὶ Λευκίῳ | Αἰλ[ί]ῳ Λα[μί]α̣ [ύ]πάτ[οι]ς | ἐπὶ [ἀ]γωνο̣[θέτ]ου̣ Ἰ[σ]θ̣μίων | Καισαρ[είων – – –]ούνδ[ου], πρβλ. *Corinth* VII 1, 16 (του 181 μ.Χ.) και Kent, *Corinth* VIII 3, 223 (μέσα του 2ου αι. μ.Χ.). Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο θα έπρεπε κανείς να συμπληρώσει στον πρώτο σωζόμενο στίχο της επιγραφής τη δοτική ὑπάτοις (που ισοδυναμεί με την αφαιρετική consulibus).

62. Βλ. W. Eck, «Consules ordinarii und consules suffecti als eponyme Amträger», *Epigrafia. Actes du Colloque interantiuonale d'épigraphie latine en memoire de Attilio Degrassi* (Rome 27-28 Mai 1998), (Ρώμη 1991) 15-44.

63. Βλ. ενδεικτικά τις επιγραφές από την αποικία Όλβασα στην Πισιδία *WS* 24

τις παρούσες συνθήκες επιβάλλεται, νομίζω, η επιγραφή να σημανθεί με ένα αστερίσκο, καθώς η προέλευσή της αποτελεί ανοικτό θέμα.

11. Πέντε επιτύμβιες επιγραφές από τη Ψευδοχρυσή Πύλη (*IG* X 2 1, 321-325).

Ανάμεσα στα έντυπα της Θεσσαλονίκης που δεν μπόρεσε να δει ο Edson συμπεριλαμβάνεται και η εφημερίδα *Φάρος της Μακεδονίας* (μετέπειτα *Θεσσαλονίκης*), ιδιοκτησίας Σοφοκλέους Γκαρπολά στην οποία ο Π.Ν.Π. δημοσίευσε κατά το χρονικό διάστημα 1888-1901 επιγραφές και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος άρθρα. Έτσι λ.χ. στο φύλλο αρ. 1323 (Σάββατο 1η Απριλίου 1889) με τον τίτλο "Νέα αρχαιολογικά ευρήματα εν Θεσσαλονίκη" και ημερομηνία παράδοσης χειρογράφου 29 Μαρτίου 1889 εκδίδει πέντε επιτύμβιες στήλες που βρέθηκαν στην πύλη Telli Kapi και μεταφέρθηκαν στο Διοικητήριο της πόλης (Konak ή Saray), δημοσίευση που πρέπει να προστεθεί στο λήμμα των επιγραφών 321-325 του corpus. Για τις επιγραφές αυτές ο Edson παραπέμπει μόνο στην επανέκδοσή τους στη Berliner Philologische Wochenschrift. Από την πρώτη δημοσίευση στον *Φάρο* καθίσταται μάλιστα σαφές ότι η επιγραφή αρ. 322 του corpus πρέπει να διαβασθεί ως εξής: Ἀπολωνία | Διαδουμέ|νῳ τῷ ἀν|δρὶ ζῶσα καὶ | ἑαυτῇ κλπ. και όχι Ἀπολωνία | Διαδουμένου κλπ., όπως εκδίδει ο Edson.[64]

12. Οι επιτύμβιες επιγραφές του Μάρκου Ερέννιου Λάκωνος και του Μαξίμου Λεσβίου (*IG* X 2 1, 361-2).

Στα λήμματα των παραπάνω (χαμένων σήμερα) επιγραφών θα πρέπει να προστεθεί η δημοσίευση του Χρ. Γουγούση στο μοναδικό τόμο του Ημερολογίου του "Γόρδιος Δεσμός" που δημοσίευσε το έτος 1915.[65] Για την προέλευσή τους ενδεικτικά είναι τα όσα λέει ο ίδιος στη σχετική παράγραφο του άρθρου του. «*Επί τη ευκαιρία ταύτη αναδημοσιεύω και τας εν τη 'Αληθεία' υπ' εμού δημοσιευθείσας τέσσαρας άλλας επιγραφάς* (εννοεί τις επιγραφές υπ. αρ. 361,

(1902) 285 αρ. 1 = *IGR* III 413 + 1493: Ἰούλ. Σεπτίμιον Σύ[μ]|μαχον νεικήσαντα | ἀνδρῶν πανκράτιον ἀ|γῶνος Αὐγουστείου Κα|πετολείου πενταετη|ρικοῦ πολειτικοῦ, ἐπιτε|λεσθέντος ὑπὸ δυανδρῶν | πενταετηρικῶν Οὐρ(σίου) Ἀ|ρουντίου Γαϊανοῦ καὶ Πο|πλικιανοῦ Μομμιανοῦ, | ἀγωνοθετοῦντος Σεπτι|μίου Οὐρ(σίου) Γαίου, πρβλ. *IGR* III 412 + 1492 και *IGR* III 414 + 1494.

64. Το πιθανότερο εκ παραδρομής, εφόσον το κείμενο του *Φάρου* επαναλαμβάνεται αυτούσιο και στη *BPhW* 9, 1889, 556 που είχε υπόψη του.

65. Βλ. Χρ. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον ο Γόρδιος Δεσμός του Χρ. Γ. Γουγούση* (Θεσσαλονίκη 1915) 186 α΄ και 186 β΄.

362, 472 και Καλλιπολίτου-Λαζαρίδη, *Επιγραφαί Θεσσαλονίκης*, [Θεσσαλονίκη 1946], 10 αρ. 4), *ων αι δύο πρώται ανεκαλύφθησαν υπό του κ. Κιούπερς κατά την κατασκευήν της παρά του ανατολικού νεκροταφείου αποθήκης υδάτων και όστις κατέχει αυτάς»*.[66]

13. Ο επιτύμβιος βωμός του Δρόσου (*IG* X 2 1, 454).

Στις 27 Οκτωβρίου του 1891 ο Π.Ν.Π. δημοσίευσε ένα άρθρο στην *Εικονογραφημένη Εστία* των Αθηνών όπου διόρθωσε ορισμένα από τα εννέα έμμετρα επιγραφικά κείμενα της Θεσσαλονίκης που του ήταν γνωστά την εποχή εκείνη. Ανάμεσά τους το επίγραμμα για κάποιον Δρόσο που έγραψε στον επιτύμβιο βωμό του η μητέρα του Μεμία. Το επίγραμμα είχε εκδώσει πρώτος ο Duchesne. Στο λήμμα της επιγραφής αυτής που δημοσιεύθηκε με τον αρ. 454 (ΜΘ 2313) στο corpus, η δημοσίευση του Π.Ν.Π. δεν αναφέρεται καθόλου. Όμως ο Θεσσαλονικιός φιλόλογος διάβασε σαφώς ικανοποιητικότερα του Γάλλου αββά καταρχήν τη μη έμμετρη επιγραφή που συνόδευε το επίγραμμα και υπήρχε στην αρχή του λίθου σημειώνοντας: «*Και ναι μεν ο Duchesne και ενταύθα το* ΔΡΟΣΩΤΟ *μεταβάλλει εις* ΔΡΟΣΩΝΙ, *αλλά εγώ εικάζω ή ότι τα γράμματα ΤΟ εγράφησαν κακώς μετά την λέξιν* ΔΡΟΣΩ *υπό του χαράκτου, όστις επανορθούμενος την παράλειψιν του άρθρου* ΤΩ *αφήκεν τον πρώτον στίχον και μετέβη εις*

66. Βλ. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 185. Ο M. Cuypers ήταν Πρόξενος του Βελγίου στην πόλη [βλ. π.χ. P. Perdrizet, "Inscriptions de Salonique (troisième article)", *École française de Rome: Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 25 (1905) 81, όπου επίσης η πληροφορία ότι είχε παραδώσει επιγραφές της Θεσσαλονίκης στο Μουσείο των Βρυξελλών], μηχανικός και διευθυντής της (βελγικών κεφαλαίων) Οθωμανικής Εταιρείας Ύδάτων Θεσσαλονίκης. Μετά την απελευθέρωση του 1912 ανέλαβε διευθυντής της Εταιρείας Ύδάτων Θεσσαλονίκης (βλ. Γ. Ταμιωλάκης, *Η Ιστορία της Ύδρευσης της Θεσσαλονίκης* [Θεσσαλονίκη 1985] 70 και 81). Ως μηχανικός είχε εμπλακεί στις εργασίες αναστήλωσης της Αχειροποιήτου. Ο ίδιος ο Γουγούσης στο άρθρο του "Εκ της αναστηλώσεως του ναού της Θεομήτορος (Εσκί Τζουμά)", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον κλπ*, *ό.π.*, 235 μας πληροφορεί ότι: «*Η επί της επισκευής (εννοεί της Αχειροποιήτου = Εσκί Τζουμά) επίσημος επιτροπή*», εκτός από τον ίδιο, που επιτηρούσε τις εργασίες από αρχαιολογική άποψη, «*απηρτίζετο εκ του Βαλή, ως προέδρου, εκ του Δημομηχανικού κ. Μενεξέ, εκ του κ. Κιούπερς, ως Γενικού Μηχανικού, εργασθέντος αφιλοκερδέστατα και δραστηριότατα, εκ του ... φιλομούσου ιερωμενου Ναίρ εφένδη και τινων άλλων αντιπροσώπων της Οθ. Κυβερνήσεως*»... –Λόγω των ιδιόρρυθμων συνθηκών που επικρατούν τα τελευταία χρόνια στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, όπου φυλάσσεται σχεδόν πλήρες σώμα της εφημερίδας *Αλήθεια*, δεν κατέστη δυνατό να ευρεθεί και ελεγχθεί το αναφερόμενο παραπάνω δημοσίευμα του Θεσσαλονικιού αρχαιοδίφη.

τον δεύτερον[67] *ή ότι ο νεκρός έφερε δύο ονόματα "Μεμίας" (Μέμιος· κατά την πρώτην περίστασιν "Μεμία" είναι η μήτηρ) και "Δρόσος", το δεύτερον προσεπιδοθέν αυτώ υπό των γονέων δι' ους λόγους και εξηγείται το επίγραμμα».*[68] Εξίσου καλύτερη ήταν και η μεταγραφή του επιγράμματος.[69] Συγκρινόμενες οι αναγνώσεις του Π.Ν.Π. παρουσιάζουν ελάχιστες διαφορές σε σχέση με εκείνες του Edson.[70]

14. Το επίγραμμα του Επιγόνου (*IG* X 2 1, 455).

Στο λήμμα της επιγραφής αυτής θα πρέπει να προστεθεί επίσης η ίδια δημοσίευση του Π.Ν.Π. στην *Εικονογραφημένη Εστία* του 1891 αλλά και η τελική δημοσίευση του επιγράμματος στο έργο του *Λεξικός Έρανος* (Τεργέστη 1899) 18-9, όπου αποδέχεται το εξής κείμενο (το είχε δημοσιεύσει αρχικά ο Θεσσαλονικιός Σωτήριος Αστεριάδης στην *Εικονογραφημένη Εστία* των Αθηνών και στη συνέχεια το είχε διορθώσει ο P. Wolters με βάση απόγραφο που του έστειλαν από τη Θεσσαλονίκη στο *Athenische Mitteilungen* 1891, 262):

Τόν με καταφθίμενον παναώρια τῇδε Κούαρτος
θάψεν ἔσω γαίης ὠγυγίων λαγόνων
Ἐπίγονον· τεῦ[ξ]εν δὲ καὶ ἐσσυμένοισι νοῆσα[ι]
στήλην οἰχομένου καὶ χάριν ὑστατίην.[71]

15. Ο επιτύμβιος βωμός του βοηθού ταβουλαρίου Έκτορος (*IG* X 2 1, 471).

Στο λήμμα της επιγραφής αυτής (πρόκειται για ένα επιτύμβιο βωμό του οποίου ήταν γραμμένες δύο πλευρές) ο Edson σημειώνει: "E commentario Constantinopolitano Νεολόγος quem dicunt a. 1890 mens. Ian. [non vidi] tit. A ed. Dem(itsas) 513, 560 litt. minusc.; ambos titt. edd. Avezou et Picard BCH 37, 1913,

67. Ερμηνεία που δέχεται και ο Edson.

68. Βλ. "Θεσσαλονίκης αρχαία μετρικά επιγράμματα", *ΕΕ* τχ. 27 Οκτ. 1891, 259.

69. Βλ. "Θεσσαλονίκης αρχαία μετρικά επιγράμματα", *ΕΕ* τχ. 27 Οκτ. 1891, 258-260 και *ΦΜ* φ. της 10 Ιουλ. 1891.

70. Βλ. Α στ. 3 μνείας Π.Ν.Π.· μνίας Edson. Στ. 1-2 ἐ|κάλεσσαν Π.Ν.Π.· ἐ|κάλεσεν Edson. Στ. 4-5 δόγμα το- ὅδε- | τοῖσι μίτοις Π.Ν.Π.· δόγμα τό {Ο} δε- | τοῖσι μίτοις Edson. Στ. 6 ἀ[πά]ρτι Π.Ν.Π.· ἄρτι Edson.

71. Πρβλ. Δ. Π.-Δ. Το κείμενο του corpus διαφέρει στά εξής σημεία: στ. 2 καταφθ[ί]μενον· στ. 3 ἐσσυ[μέ]νοισι (σε ό,τι αφορά τον τύπο νοῆσα[ι] ο Παπαγεωργίου είχε διαβάσει αρχικά νοῆσα;, δέχθηκε όμως στον *Λεξικόν Έρανον* τη συμπλήρωση νοῆσα[ι] που ανήκει στον Wolters)· στ. 4 [στ]ήλην, οἰχο[μ]<έ>νου.

110, 23 cum photo lateris dextri".[72] Το λήμμα αυτό είναι ωστόσο ελλιπές. Την επιγραφή και μάλιστα πλήρη, δηλ. και τις δύο πλευρές Α και Β, είχε δημοσιεύσει ο Π.Ν.Π. ήδη το 1888 στον *Φάρο της Μακεδονίας*. Το σχετικό άρθρο με τον τίτλο "Επιγραφή Θεσσαλονίκης ανέκδοτος" τυπώθηκε στο φύλλο αριθμός 1287 (της 12ης Νοεμβρίου του 1888) σε αυτό δε παραπέμπει ο Π.Ν.Π. και στο φύλλο αρ. (307)-13 της *Αλήθειας* (19 Ιουλίου 1905).[73] Ο Θεσσαλονικιός φιλόλογος μεταγράφει την επιγραφή εκδίδοντας το όνομα της συζύγου του νεκρού ως έχει στην πέτρα, δηλ. Σεξετιανή, δικαιολογώντας τον τύπο ως "ευφωνότερον".[74] Επίσης αναγνωρίζει ορθά την επαγγελματική ταυτότητα του νεκρού και πιθανολογεί ότι στους τέσσερις τελευταίους σβησμένους στίχους της πλευράς Α ενδέχεται να υπήρχε η έκφραση μνήμης χάριν και η δήλωση του έτους θανάτου του. Ορθά ερμηνεύει ακόμη την ανάγλυφη παράσταση της γραφίδας του ταβουλαρίου που είχε παραπλανήσει τους Avezou-Picard, όταν δημοσίευσαν την επιγραφή είκοσι πέντε χρόνια αργότερα αγνοώντας το προαναφερθέν άρθρο του.

16. Ο βωμός του Αφαρέως και της Νεβρίδος (*IG* X 2 1, 472).

Στο λήμμα του βωμού αυτού προσθετέα η πρώτη έκδοση της επιγραφής από τον Χρ. Γουγούση στο προαναφερθέν άρθρο του στον "Γόρδιο Δεσμό" του 1915.[75]

17. Ο βωμός του Ισιδώρου (*IG* X 2 1, 473).

Στο λήμμα του βωμού προσθετέα η πρώτη έκδοση της επιγραφής από τον Χρ. Γουγούση στο προαναφερθέν άρθρο του.[76]

---

72. Εννοεί το άρθρο τους "Inscriptions de Macédoine et de Thrace", *BCH* 37 (1913). Όπως ο Δήμιτσας έτσι και οι δύο Γάλλοι ερευνητές αγνοούν το άρθρο του Παπαγεωργίου.

73. Τη γνώση για την ύπαρξη της επιγραφής οφείλει, όπως λέγει ο Παπαγεωργίου στο άρθρο του *Φάρου «εις ανακοίνωσιν του κ. Δ. Κεχαγιά»*. Η επιγραφή βρέθηκε συνεπώς στο εβραϊκό νεκροταφείο και όχι περί το έτος 1890, όπως διαβεβαιώνει ο Edson, αλλά το 1888 ή λίγο πριν.

74. Τη γραφή αυτή υπερασπίσθηκαν ανεξάρτητα μεταξύ τους πολύ αργότερα ο G. Daux, *BCH* 97 (1973) 589 (με κάποιες επιφυλάξεις) και ο G. Mihailov, *RPh* 70 (1975) 52 (που θεωρεί ότι πρόκειται για το φαινόμενο της ανάπτυξης) σε βιβλιοκρισίες τους για το coprus του Edson αγνοώντας ωστόσο το επιχείρημα του Π.Ν.Π. και αντίθετα προς τον Edson που διόρθωσε σε Σεξ{Ε}τιανή.

75. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 186 γ'.

76. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 182 ΙΙ.

Εικ. 10α. Αρ. 18 (*IG* X 2 1, 478)

Εικ. 10β. Αρ. 18 (*IG* X 2 1, 478, στίχ. 15-16)

18. Ο επιτύμβιος βωμός του Λουκίου (*IG* X 2 1, 478-εικ. αρ. 10 α-β).

Το 1945 ο Δ. Λαζαρίδης δημοσίευσε ανάμεσα στους άλλους τον παραπάνω επιτύμβιο βωμό,[77] τον οποίο επαναδημοσίευσε αργότερα ο Edson, χωρίς, όπως δηλώνει ο ίδιος, να δει την πέτρα, αλλά υιοθετώντας τις διορθώσεις τις σχετικές με το όνομα του νεκρού που πρότειναν στο μεταξύ οι J. και L. Robert στο *Bulletin épigraphique*.[78] Στο κείμενο που δημοσιεύεται στις *IG* γίνονται επίσης δεκτές ορισμένες διορθώσεις του G. Klaffenbach. Παρά ταύτα το κείμενό της παρουσιάζει ένα ακόμη πρόβλημα στο τέλος του και συγκεκριμένα στους στίχους 15-16, όπου ορίζεται το πρόστιμο που πρέπει να καταβάλει στους κληρονόμους του νεκρού, όποιος χρησιμοποιήσει παράνομα τον τάφο στον οποίο είχε τοποθετηθεί ο βωμός. Ο πρώτος εκδότης δημοσίευσε τους στίχους αυτούς ως εξής: (τοῖς) κληρονόμοις δενάρι[α] | XI Φ εκθέτοντας αναλυτικά τον προβληματισμό του για την πιθανή σημασία των γραμμάτων XI Φ του 16ου στίχου. Επειδή περιέργως στα σχόλια των *IG* δεν παρέχεται καμία ερμηνεία ούτε αναλύονται τα γράμματα αυτά, αν και ο εκδότης δεν αμφισβητεί την ανάγνωση του Λαζαρίδη, αξίζει να θυμηθούμε το σκεπτικό του τελευταίου. «*Η λέξις δενάρια*», γράφει, «*καθιστά περιττήν την επανάληψιν της ιδίας εννοίας διά του καθωρισμένου σημείου* (εννοεί το σύμβολο ⁜) *το οποίον άλλωστε δεν παρουσιάζεται υπό την μορφή X I. Ένεκα τούτου παραδέχομαι ότι τα γράμματα X I εχαράχθησαν αντί του A και αποτελούν συγκεκομμένον τύπον της λέξεως χίλια, ούτω δε το καταβλητέον πρόστιμον ανέρχεται εις το ποσόν των 1500 δηναρίων*».[79] Στη συνέχεια παραλληλίζει την ανάγνωση αυτή με επιγραφή των Φι-

77. Βλ. Β. Καλλιπολίτου – Δ. Λαζαρίδου, *Αρχαίαι Επιγραφαί Θεσσαλονίκης Α. Επιτύμβια Μνημεία. Β. Ενεπίγραφοι Βωμοί* (Θεσσαλονίκη 1946) 28-32 αρ. 3.

78. Βλ. *Bulletin Épigraphique* 1948, 102 και 1978, 313.

79. Βλ. Καλλιπολίτου-Λαζαρίδου, *Αρχαίαι Επιγραφαί, ό.π.*, 30. Ο αριθμός ραφ υπάρχει λ.χ. στο βωμό *IG* X 2 1, 814 του 3ου αι. μ.Χ.

λίππων όπου οι αριθμοί 1000 και πεντακόσια αποδίδονται "*διά του ΧΙΛΙΑ και Φ*",[80] καταλήγει δε να χρονολογήσει την επιγραφή στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ. Θεωρώντας ως δεδομένο ότι ο χαράκτης της επιγραφής την έχει ορθογραφήσει τουλάχιστον στο σημείο αυτό ορθά[81] η ερμηνεία που προτείνει ο Λαζαρίδης είναι καθ' εαυτήν πιθανή, αν και το παράλληλο στο οποίο παραπέμπει δεν είναι απόλυτα ακριβές. Απόλυτα ακριβές παράλληλο δεν μπόρεσα να εντοπίσω ούτε και εγώ. Το πλησιέστερο που μου είναι γνωστό είναι δύο επιτύμβιες επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη όπου το αριθμητικό χίλια αποδίδεται με το γράμμα Χ. Στην πρώτη εξ αυτών ορίζεται η τιμή του αναγλύφου που υπήρχε σε tabula, διακοσμητική ενός ταφικού μνημείου και άξιζε ϡ ΧΧ, δηλ. δηνάρια δισχίλια.[82] Στη δεύτερη ένα ταφικό βωμό, όπως ο σχολιαζόμενος εδώ, το πρόστιμο σε περίπτωση παραβίασης του τάφου καθορίζεται με τη φράση (στ. 10-12) δώσι μου τοῖς κληρονόμοις ϡ Χ Υ, δηλ. δηνάρια χ(ίλια) υ'(τετρακόσια).[83]

80. Βλ. P. Lemerle, *BCH* 60 (1936) 336 στ. 6 κ.εξ. = Pilhofer 133 στ. 6 κ.εξ.: ἐὰν δέ τις | μετάρῃ (και όχι μεταρῇ, όπως οι εκδότες) τὸν βωμὸν | τοῦτον, δώσι τῇ πόλι |ϡ χίλια καὶ δηλάτω|ρι ϡ φ'. Η δήλωση της λέξης δηνάρια ολογράφως χωρίς την επανάληψη του συμβόλου των δηναρίων είναι γνωστή και από άλλες επιγραφές της Θεσσαλονίκης και δεν εκπλήσσει. Βλ. π.χ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, 526 s.v. δηνάριον. –Θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί μία ακόμη αναγνωστική εκδοχή, δηλ. ο συντετμημένος τύπος ΧΙ να μη σημαίνει χί(λια), όπως προτείνει ο πρώτος εκδότης, αλλά χι(λιάδας), και το γράμμα φ' που ακολουθεί να δηλώνει τον πολλαπλασιαστή, με άλλα λόγια ότι το επιβληθησόμενο πρόστιμο ανερχόταν σε 500.000 δηνάρια. Το πρόβλημα αυτό υφίσταται, ως γνωστό, προκειμένου για τον συντετμημένο τύπο ΜΥ, ο οποίος μπορεί να αναλυθεί τόσο ως μύ(ρια) όσο και ως μυ(ριάς). Αλλά η εκδοχή αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή για τους εξής λόγους: α) τουλάχιστον στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης το πρόστιμο όταν είναι τόσο υψηλό δεν ορίζεται με χιλιάδες αλλά με μυριάδες δηναρίων, β) το κενό που υπάρχει στο τέλος του 15ου στίχου δύσκολα επιτρέπει τη συμπλήρωση περισσοτέρων του ενός γραμμάτων προκειμένου για τη λέξη δηνάρια.

81. Δηλ. ότι αφενός δεν έχει παραλείψει την οριζόντια κεραία του συμβόλου των δηναρίων ϡ ή ότι δεν έχει γράψει ημιτελώς κάποιο αριθμητικό που έπεται, λ.χ. το Β ή το Μ(ύρια). Στη νεότερη δημοσίευση του βωμού από την Αδάμ-Βελένη, *Βωμοί* 166 αρ. 87 οι στίχοι μεταγράφονται ως εξής: (τοῖς) κληρονόμοις δεινάρι[α] | ϡ ΒΦ, χωρίς όμως να δικαιολογούνται οι διαφοροποιημένες σε σχέση με την παλαιότερη έρευνα αναγνώσεις ή να εντοπίζονται σφάλματα του χαράκτη.

82. Βλ. *IG* X 2 1, 357 με τα σχόλια του Edson για την ανάγνωση του ποσού. Ο πρώτος εκδότης P. Perdrizet, *Melanges d'archéologie et d'histoire de l'école de Rome 25 (1905)* 83 IV είχε διαβάσει (δηνάρια) χ'.

83. Βλ. *IG* X 2 1, 819. Ο Edson σχολιάζει τη φράση ως εξής «lectio certa. Litt XY non intelego. Interpretatio χ(ρυσο)ῦ nullius verisimilitudinis sit».

Εικ. 11. Αρ. 19 (*IG* X 2 1, 484)

19. Ο ταφικός βωμός της Κουσωνίας Άλκης (*IG* X 2 1, 484-εικ. αρ. 11).

Στον αριθμό των αναζητούμενων επιγραφών της Θεσσαλονίκης θα πρέπει να προστεθεί η υπ' αρ. 484 του corpus. Πρόκειται για ένα ταφικό βωμό που φυλάσσεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης.[84] Ο βωμός που χρονολογείται περί το 165 μ.Χ. και ανήκει σε ένα ομοειδές σύνολο προερχόμενο από την Πύλη Telli Kapi (Ψ'ευδοχρυσή ή Νέα Χρυσή) είχε απασχολήσει την πριν από τον Edson έρευνα και συγκεκριμενα τον αββά L. Duchesne και τον Andreas Mordtmann τον πρεσβύτερο, μέλος της Αρχαιολογικής επιτροπής του Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Ο πρώτος ανέγνωσε την αρχή της επιγραφής, όπου και το όνομα της αναθέτριας του βωμού, ως εξής: Κουσωνία | Ἄλκμη καὶ Τρο|φίμη·[85] ο δεύτερος στηριζόμενος σε έκθεση που του έστειλε το 1875 ο Θεσσαλονικιός γιατρός και λόγιος Μ. ΧηΙωάννου για λογαρισμό του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης διάβασε Κουσωνία | ᾽Αλκὴ ἡ Τρο|φί<μ>η.[86] Την ανάγνωση αυτή βελτίωσε πέντε χρόνια αργότερα ο γνωστός επιγραφικός Johannes-Heinrich Mordtmann, ο γιός του Andreas, ο οποίος πρότεινε την ανάγνωση Κουσωνία | ᾽Αλκὴ ἡ καὶ Τρο|φίμη.[87] Ένα αιώνα περίπου αργότερα ο Edson μην έχοντας στη διάθεσή του τον ίδιο τον βωμό εξέδωσε Κουσωνία | Ἄλκ<η> ἡ καὶ Τρο|φίμη, διορθώνοντας δηλ. τον χαράκτη και αγνοώντας κατά περίεργο τρόπο στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσής του την προαναφερθείσα ανάγνωση του J. H. Mordtmann.[88] Η επανεύρεση του

84. Βλ. Αδάμ-Βελένη, *Βωμοί* 177 αρ. 125 (χωρίς αριθμό ευρετηρίου) και πίνακας 82.

85. Βλ. L'Abbé Duchesne et Ch. Bayet, *Mission au mont Athos* (Παρίσι 1876), (Achives des missions scientifiques Ser. III t. 3), αρ. 48.

86. Ο Μ. ΧηΙωάννου είχε διαβάσει στην πέτρα ΤΡΟΦΙΝΗ. Η έκθεση του Μ. ΧηΙωάννου δεν δημοσιεύθηκε ωστόσο ποτέ στο περιοδικό του συλλόγου για άγνωστους λόγους, γεγονός που προκάλεσε και το αναφερόμενο στην επόμενη σημείωση άρθρο του γιου του Johannes-Heinrich, ο οποίος βρήκε την έκθεση στα κατάλοιπα του πατέρα του (βλ. σ. 34-5 του άρθρου).

87. J. Mordtmann, "Επιγραφαί της Θεσσαλονίκης", *ΕΦΣΚωνσταντινουπόλεως Παράρτημα του ΙΓ' τόμου* (1880) 35. Τις αναγνώσεις του Mordtmann ακολουθεί ο Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και εν μνημείοις σωζομένοις* (Αθήναι 1896) 454 αρ. 400.

88. Στο κριτικό υπόμνημα των *IG* δεν δηλώνεται επίσης ο διαφορετικός τονισμός του ονόματος της αναθέτριας από τον Mordtmann που διαβάζει *᾽Αλκή*. Προσωπικά ακολουθώ, με κάποιες επιφυλάξεις, την ανάγνωση του *LGPN*. Στην τελευταία δημοσίευση της επιγραφής από την Αδάμ-Βελένη, *Βωμοί* 177 αρ. 125 το όνομα της νεκρής δημοσιεύεται ως εξής: Κουσωνία | Ἄλκ<η> ἡ καὶ τροφίμη.

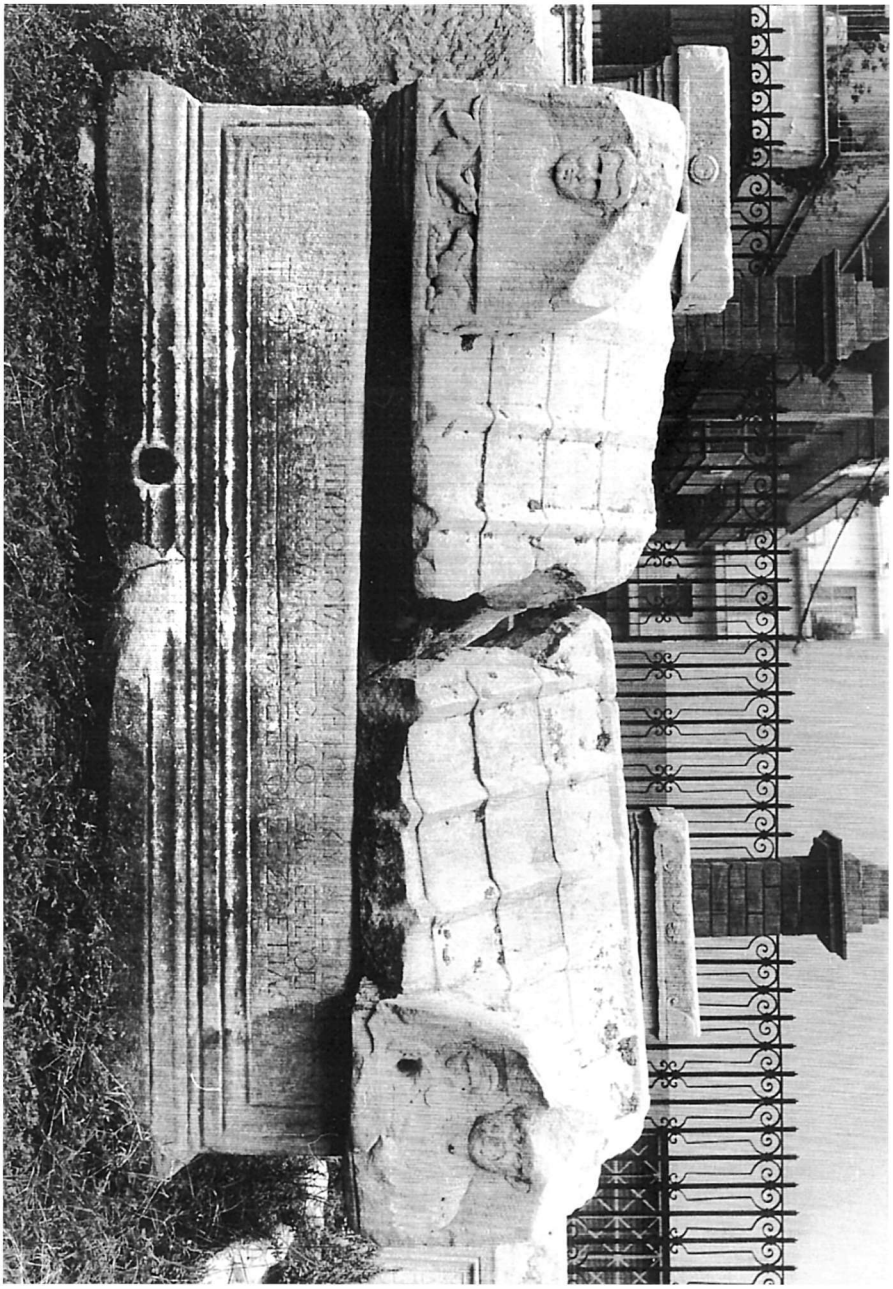

Εικ. 12. Αρ. 21 (*IG* X 2 1, 524)

βωμού δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι η ανάγνωση του τελευταίου είναι η ορθή. Με βάση τα παραπάνω η αρχή του βωμού *IG* X 2 1, 484 πρέπει να διαβασθεί τελικά ως εξής: Κουσωνία | Ἄλκη ἡ καὶ Τρο|φίμη κλπ.

20. Ο επιτύμβιος βωμός του Αυρηλίου Αγαθοκλή (*IG* X 2 1, 500).

Στο φύλλο αρ. 304 της *Αλήθειας* (Τρίτη 12 Ιουλίου 1905) ο Π.Ν.Π. δημοσιεύει ένα επιτύμβιο βωμό (=*IG* X 2 1, 500) στο τέλος του οποίου υπάρχει η συνήθης απειλή για επιβολή προστίμου, σε περίπτωση που ο υποκείμενος τάφος χρησιμοποιηθεί παρά τη θέληση των κυρίων του από ξένους. Αλλά ενώ στο άρθρο το πρόστιμο μεταγράφεται ως δηνάρια 2.500 (στην πέτρα ϰ ΒΦ), ο συντάκτης του corpus της Θεσσαλονίκης εκδίδει ϰ ΚΦ, χωρίς να αναφέρει περιέργως την ανάγνωση του Π.Ν.Π. Αυτή η εσφαλμένη ανάγνωση επισημάνθηκε ήδη στην έρευνα το 1988 από τους D. Feissel και M. Sève που διάβασαν την επιγραφή σε έκτυπό της το οποίο φυλάσσεται στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών.[89] Οι δύο ερευνητές αγνοούν όμως την πρώτη δημοσίευση του 1905.

21. Η σαρκοφάγος του Ιουλίου Ερμή (*IG* X 2 1, 524 -εικ. αρ. 12).

Η παραπομπή στην εργασία του Π.Ν.Π. στο τοπικό περιοδικό *Αριστοτέλης* πρέπει να διορθωθεί ως εξής: τεύχος 2ο, 15 Ιανουαρίου 1889, 17-8. Στο λήμμα προσθετέες ακόμη οι εργασίες του ίδιου "Θεσσαλονίκης αρχαία μετρικά επιγράμματα", *Εικονογραφημένη Εστία* των Αθηνών του 1891 (Ιουλ.-Δεκ.), 259 και *Λεξικός Έρανος* (Τεργέστη 1899) 17-8. Στον στίχο 3 θα πρέπει να γραφεί χνοάων (αντί χνοαῶν) σύμφωνα με τη διόρθωση του Π.Ν.Π. Η επιγραφή χρονολογείται τον μήνα Λῶον του έτους εξσ', που ο εκδότης του συντάγματος υπολογίζοντας με βάση τη μακεδονική χρονολογία θεωρεί ότι πρόκειται για το έτος 118 μ.Χ. (μήνας Ιούλιος). Τη χρονολόγηση αυτή αμφισβήτησε ο Αν. Π. Χριστοφιλόπουλος ο οποίος υπολογίζοντας το έτος με βάση την ακτιακή χρονολογία κλείνει υπέρ της άποψης ότι πρόκειται μάλλον για το έτος 234 μ.Χ.[90] Αυτή η ορθότερη (κατά τη γνώμη μου) χρονολόγηση συνάδει και με το ύψος του προβλεπόμενου προστίμου των 5.000 δηναρίων που θα ήταν υψηλό για το έτος 118 μ.Χ. Στο λήμμα του corpus παρέχεται επίσης η πληροφορία ότι η σαρκοφάγος καταστράφηκε το 1891 με βάση τα όσα έγραψε σχετικά ο J. H.

89. Βλ. D. Feissel-M. Sève, "Inscriptions de Macédoine", *BCH* 112 (1988) 455 αρ. 8 (=*SEG* XXXVIII 694 = Αδάμ-Βελένη, *Βωμοί* 170 αρ. 100). Ο Mihailov, *ό.π.*, 49-05 που σχολιάζει την επιγραφή δεν διορθώνει το σφάλμα.

90. Βλ. Αν. Π. Χριστοφιλοπούλου, *Νομικά επιγραφικά* (Αθήναι 1977) 46.

Mordtmann.[91] Η πληροφορία του Γερμανού λόγιου και διπλωμάτη είναι ανακριβής, όπως επισήμανε ήδη ο Π.Ν.Π.[92] Τη σαρκοφάγο αυτή την είδε τελευταίος ο Χρ. Γουγούσης, όπως μας πληροφορεί στο γνωστό άρθρο του "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης" που δημοσίευσε το 1915.[93] «*Την λίνον* (sic!) *ταύτην εύρον*», γράφει ο Γουγούσης, «*εν τω στρατώνι*[94] *τετμημένην εις το μέσον και χρησιμοποιουμένην υπό των Τούρκων προς ποτισμόν των ζώων. Διά την ιδίαν χρήσιν έχουσιν αυτήν σήμερον και οι ημέτεροι, δυστυχώς όμως, επειδή ως μοι είπον οι στρατιώται, ήτον υψηλή και ημποδίζοντο οι ίπποι, ηναγκάσθησαν να καταστρέψωσιν ολόκληρον την πρώτην σειράν*».[95] Η επιγραφή φυλάσσεται σήμερα στο παλαιό αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 20230 και θα πρέπει να απαλειφθεί από τον κατάλογο των χαμένων επιγραφών.

22. Η επιτύμβια επιγραφή του Γ. Ιουλίου Ευτύχους (*IG* X 2 1, 534) και η σημασία της λέξης *ἐντομίς*.

Στις 6 Σεπτεμβρίου του 1889 στο φύλλο αρ. 1362 του *Φάρου της Μακεδονίας* ο Π.Ν.Π. με τον τίτλο "Νέαι επιγραφαί Θεσσαλονίκης" δημοσίευσε δύο επιτύμβιες επιγραφές τις οποίες ο Edson τις συμπεριέλαβε με τους αριθμούς 533 (κατά τον Π.Ν.Π. πρόκειται για μία παιδική σαρκοφάγο) και 534 στο corpus παραπέμποντας όμως μόνο στη *BPhW*. Σε ό,τι αφορά την υπ' αρ. 534 ο εκδότης του corpus εκδίδει τον τρίτο στίχο της (που περιλαμβάνει το σύνηθες σε περίπτωση παραβίασης πρόστιμο) ως εξής:

δώσει τῷ κυριακῷ ταμείῳ X SE

με το σχόλιο «V 3 fin. sic Pap(ageorgiu) et Mordtmann. Fortasse (δηναρίων μυριάδας πέντε) intellegendum est». Τόσο η μεταγραφή του κειμένου όσο και το προαναφερθέν σχόλιο δεν λαμβάνουν υπόψη τη δημοσίευση του *Φάρου*, όπου ο Π.Ν.Π. εκδίδει σε κεφαλαιογράμματη γραφή:

ΔΩ ΕΙΤΩΚΥΡΙΑΚΩΤΑΜΕΙΩ ⁜ Æ

91. Βλ. "Funde", *AM* 16 (1891) 368.

92. Βλ. *Λεξικός Έρανος (μετατύπωσις εκ της "Νέας Ημέρας"1899 αρ. 1286-1288), Εν Τεργέστη τύποις αυστριακού Λόϋδ 1899, 17.*

93. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 183-4 αρ. V.

94. Εννοεί προφανώς το σημερινό στρατόπεδο του Γ' Σώματος Στρατού.

95. Σύμφωνα με τον Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 184: «Το μήκος αυτής (δηλ. της σαρκοφάγου) είνε 2, 50 μ., το βάθος 1, 30 και το περισωζόμενον ύψος 0,61».

καί μεταγράφει: δώσει τῷ κυριακῷ ταμείῳ δηνάρια πέντε χιλιάδας (αντί του ορθότερου δηνάρια πεντακισχίλια). Στην επιγραφή επανέρχεται και σε άρθρο του στην *Αλήθεια* το 1905· εκδίδει το ίδιο κείμενο και σχολιάζει τη σημασία του επιχώριου στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης όρου ἐντομίς ως εξής:[96] «*Αλλά εν του Ευτύχους τη επιγραφή ήτις εφέρετο επί ογκώδους μαρμαρίνου πώματος, ... η εντομίς πάντως δηλοί τάφον εν τη γη κατεσκευασμένον διά εντομών (και άρα ουχί αυτοτελή μαρμαρίνην σαρκοφάγον)· αληθώς δε τον τάφον τούτον τας εν τη γη τετμημένας πλευράς αυτού έχοντα επικαλυμμένας διά λεπτών πλακών, ανοιγόμενον είδον εγώ τότε ολίγον έξω της Κασσανδρεωτικής πύλης (της Καλαμαριάς)*». Η πολύτιμη αυτή μαρτυρία δείχνει ότι το ερμήνευμα στο *LSJ*[9] Supplement (1996) s.v ἐντομίς II «niche or cavity in a tomb» για τις επιγραφές της Θεσσαλονίκης είναι ασαφές. Περιέργως οι συνάκτες του λεξικού δεν έλαβαν υπόψη τον L. Robert ο οποίος ανεξάρτητα από τον Π.Ν.Π. είχε καταλήξει το 1938 στην ίδια ερμηνεία. Η λέξη σημαίνει στις επιγραφές της πόλης τον σκαμμένο στη γη (και επενδεδυμένο με λεπτές πλάκες) τάφο ο οποίος μπορεί και να προεξέχει της γης.[97]

23. Η σαρκοφάγος της Πίστεως (*IG* X 2 1, 536-εικ. αρ. 13).

Το όνομα της συμβίας του νεκρού Τιβερίου Κλαυδίου Ζήνωνος (το όνομα διόρθωσε ορθά από Ζήνων ο G. Daux[98]) πρέπει να ορθογραφηθεί Πίστι αντί Πίστη.

24. Η σαρκοφάγος της οικογένειας του Αντωνίου Αττικού (*IG* X 2 1, 539-εικ. αρ. 14).

Με τον αριθμό αυτό ο εκδότης του corpus δημοσιεύει τη μία από τις δύο σαρκοφάγους της οικογένειας του Αντωνίου Αττικού που μας έχουν σωθεί.

96. "Θεσσαλονίκης επιγραφαί ανέκδοτοι", *Αλήθεια* φ. (304)-10, 12 Ιουλ. 1905, 1 Την ίδια μεταγραφή διαβάζουμε και στο άρθρο του "Neue Inschrift aus Thessaloniki", *BPhW* 9, 1889, 1290 (όπου παραπέμπει ο Edson).

97. Βλ. L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques* (Παρίσι 1938) 221: «je crois que le mot vient de ce que la tombe était creusée». Κατά τον Πελεκίδη, *ό.π.*, 35 αρ. 2 η λέξη σήμαινε αρχικά ένα άνοιγμα από το οποίο έχυναν τις σπονδές στον νεκρό και μετά τον τάφο τον ίδιο. Η Μ. Π. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά τη ρωμαιοκρατία* (Διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1983) 152 = *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makednien* (: *CSIR* Griechenland Bd. III, Faszikel 1), (Αθήνα 1998) 80 θεωρεί πιθανό ότι η λέξη «υποδηλώνει ένα είδος τάφου που εξέχει από τη γη (είτε ολόκληρος είτε ένα μέρος του)». Η τοποθέτηση ενίοτε πάνω στις εντομίδες βωμών ή και σαρκοφάγων επιβεβαιώνει την υπόθεση.

98. *BCH* 97 (1973) 593. Πρβλ. Δ. Π.-Δ.

Εικ. 13. Αρ. 23 (*IG* X 2 1, 536)

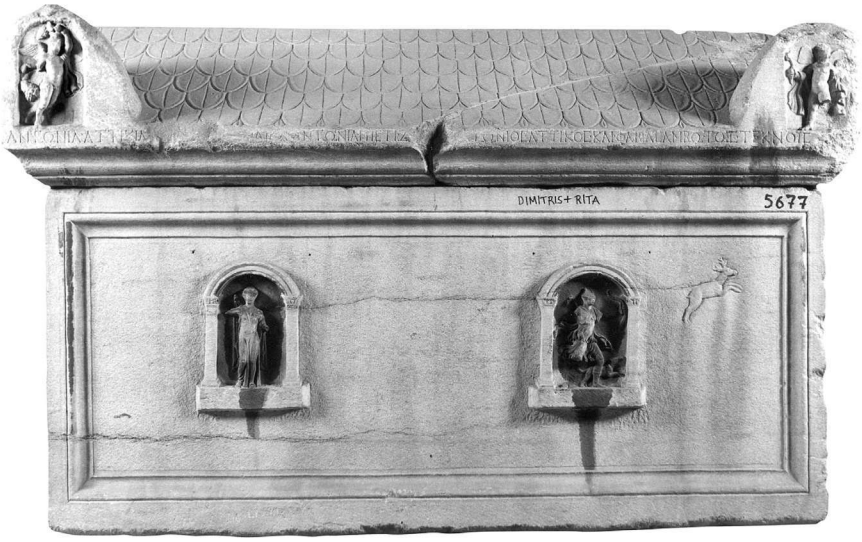

Εικ. 14. Αρ. 24 (*IG* X 2 1, 539)

Η σαρκοφάγος προοριζόταν για τις κόρες του, που ήσαν τρεις. Τα ονόματά τους (nomen gentis + cognomen) αναφέρονταν στη σχετική επιγραφή η οποία είναι γραμμένη στην ταινία του καλύμματος της σαρκοφάγου. Με δεδομένο ότι και η δεύτερη εξ αυτών θα πρέπει να έφερε το όνομα γένους του πατέρα τους και να ονομαζόταν Ἀντωνία, όπως οι δύο αδελφές της (το όνομα Φαβία της μητέρας τους δεν επαρκεί για να καλύψει το κενό, όπως το υπολογίζει ο Edson), η επιγραφή αναγνωστέα και συμπληρωτέα καταρχάς ως εξής:

> Ἀντωνίᾳ· ΑΤΤΙΚΙΛ[.. · Ἀντωνίᾳ Ἐλ]πῑδι· κᾳ· Ἀντωνίᾳ· Πίστι· ζῳ[σαις· Ἀν]τῳνιος· Ἀττικὸς· καὶ· Φαβία· Σαμβῳ· τοῖς τέκνοις.[99]

Το cognomen της πρώτης εκ των τριών θυγατέρων του Αττικού έχει προκαλέσει προβληματισμό. Κατά τον Edson ο χαράκτης λησμόνησε να χαράξει τη μεσαία κεραία του άλφα (στο τελευταίο γράμμα της λέξης) και για τον λόγο αυτό τούτο θα πρέπει να διορθωθεί σε Ἀττικί<ᾳ>. Ο G. Daux αμφιταλαντεύτηκε μεταξύ των γραφών Ἀττικίᾳ και Ἀττικίδ[ι].[100] Κατά τη γνώμη μου καμία από τις αναγνώσεις αυτές δεν είναι υποχρεωτική. Αντίθετα, το cognomen της πρώτης κόρης του Αντωνίου Αττικού θα μπορούσε κάλλιστα να είναι Ἀττίκιλ[λα], γνωστό από άλλες περιοχές της ελληνόφωνης Ανατολής.[101]

25. Η σαρκοφάγος του Δομετίου Κλαυδίου Σεραπόλωνος (*IG* X 2 1, 543-εικ. αρ. 15).

Στη στερεότυπη έκφραση για την παραβίαση που υπάρχει στην παραπάνω σαρκοφάγο (στ. 4-5) ο Edson διαβάζει: δώσει | τῷ εἱερωτάτῳ ταμείῳ ϰ μυ(ριάδας) Ϡ. Φωτογραφία και αυτοψία δείχνουν ότι οι στίχοι θά πρέπει να αναγνωσθούν ως εξής:

δώσει | τῷ εἱερωτάτῳ ταμείῳ προστείμου ϰ (δηνάρια) μύ(ρια) ͵ε (πεντακισχίλια)

26. Η σαρκοφάγος του Βίθυος του επονομαζόμενου Αδολίου (*IG* X 2 1, 555).

Ο Edson εμφανίζει ως πρώτη δημοσίευση της παραπάνω (χαμένης σήμερα)

---

99. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από τον Edson ως εξής: Ἀντωνίᾳ· Ἀττικί<ᾳ> ..$^{ca.\ 4}$..–Λ...$^{ca.\ 5}$...)ΛΙ καὶ Ἀντωνίᾳ· Πίστι· ζώ[σῃ· Ἀν]τώνιος· Ἀττικὸς· καὶ· Φαβία· Σαμβῳ· τοῖς τέκνοις ^{v} ..... Ο G. Daux, *BCH* 97 (1973) 593 πρότεινε επίσης τις αναγνώσεις: *ΠΑΙ?* (αντί)ΛΙ) και ζῳ[σαις] (αντί ζώ[σῃ]).

100. *BCH* 97 (1973) 593. Την ανάγνωση *Ἀττικίδι* δέχεται και η Δ. Π.-Δ.

101. Στο *LGPN* IV s.v. Ἀτίκιλλα γίνεται δεκτή με επιφυλάξεις η ανάγνωση Ἀντωνία Ἀττίκιλ[λα?].

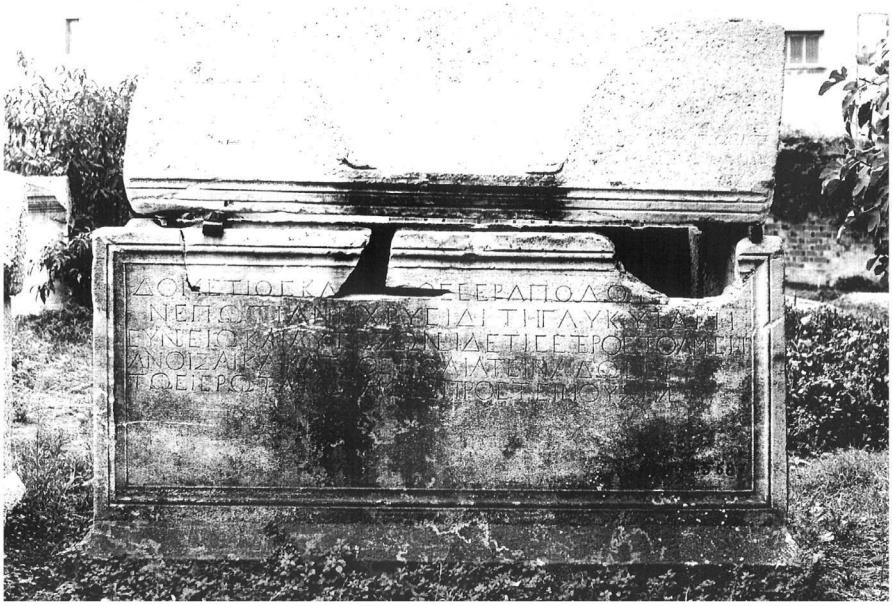

Εικ. 15. Αρ. 25 (*IG* X 2 1, 543)

Εικ. 16. Αρ. 28 (*IG* X 2 1, 579)

σαρκοφάγου εκείνη του Β. Καλλιπολίτη του 1946.[102] Το ίδιο πράττουν και οι D. Feissel καί M. Sève στο γνωστό άρθρο τους με επιγραφές της Μακεδονίας, όπου διορθώνουν το κείμενο στηριζόμενοι σε αντίγραφο του Avezou.[103] Όμως η editio princeps του λίθου ανήκει στον Χρ. Γουγούση στο προαναφερθέν άρθρο του 1915[104] που πρέπει να προστεθεί στο λήμμα της επιγραφής. Από την άποψη των αναγνώσεων το κείμενο του Γουγούση δεν παρέχει παρά μία μόνον νέα στον 4ο σωζόμενο στίχο, όπου διαβάζει [-----]ΕΑΥΤΗΝ ΤΟΛΜΗΣΗ (?) ΑΝΟΙΖΕ (?). Η ανάγνωση διαφοροποιείται ελαφρώς εκείνης του Καλλιπολίτη (ΑΥΤΗΝ ΤΟΛΜΗΣΗ ΑΝΥΖΕ).

27. Η σαρκοφάγος της Αννίας Τρύφαινας (*IG* X 2 1, 573).[105]

Τα στοιχεία που δίνει ο Edson για τον χρόνο εύρεσης της επιγραφής αυτής και τον πρώτο εκδότη είναι ανακριβή. Η επιγραφή βρέθηκε τον Δεκέμβριο του 1878 και όχι το 1880, δημοσιεύτηκε δε για πρώτη φορά όχι από τον Μ. Δήμιτσα στο *BCH* 4 (1880) 108, αλλά από τον τότε φιλόλογο καθηγητή του Παρθεναγωγείου της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Τσικόπουλο στην τοπική εφημερίδα *Ερμής* (ιδιοκτησίας Σοφ. Γκαρπολά).[106] Η σαρκοφάγος είχε προκαλέσει μάλιστα λόγω των παραστάσεών της το ενδιαφέρον του Άγγλου προξένου της πόλης Ε. Β. Barker ο οποίος ενημέρωσε σχετικά τους προϊσταμένους του μεταγράφοντας (αλλά με αρκετά λάθη) το κείμενο της επιγραφής στην αναφορά που τους έστειλε στις 26 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.[107]

28. Η σαρκοφάγος *IG* X 2 1, 579 (εικ. αρ. 16).

Στους στίχους 2-3 της επιγραφής αυτής θα πρέπει να διαβασθεί: όμοίως οὐδὲ

102. Καλλιπολίτου-Λαζαρίδου, *Αρχαίαι Επιγραφαί Θεσσαλονίκης, ό.π.*, 7 αρ. 2.

103. Βλ. Feissel-Sève, "Inscriptions de Macédoine", 455 αρ. 9 (= *SEG* XXXVIII 695).

104. Βλ. "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 182 αρ. Ι.

105. Όσα λέγονται για τη σαρκοφάγο της Αννίας Τρύφαινας ισχύουν και για την επιτύμβια επιγραφή *IG* X 2 1, 496 που βρέθηκε μαζί με τη σαρκοφάγο.

106. Βλ. "Περί του εν Θεσσαλονίκη εσχάτως ανακαλυφθέντος αρχαιολογικού μνημείου", *Ερμής* 5 Ιαν. 1879 φ. 360, και "Διασαφήσεις τινές εις τα περί της εσχάτως ενταύθα ανορυχθείσης ληνού (σαρκοφάγου)", *Ερμής* 19 Ιαν. 1879 φ. 364, 1-2. Για τη ζωή και το έργο του Ι. Τσικόπουλου (1832-1912) βλ. σύντομα Νίγδελης, *Αλληλογραφία*, 122 σημ. 216.

107. Το σχετικό έγγραφο του Άγγλου προξένου Ε. Β. Barker προς τον Sir Henry Layard με ημερομηνία 26 Δεκ. 1878 (FO 78/2942 Turkey. From H. Layard 1 to 13 January 1879) δημοσιεύουν οι Η. Andonovski-Poliansky, "Contribution to the Archaeological Treasures in Macedonia", *Zbornik Arch. Muzei Skopje* 3 (1961) 13-4.

τῶν ἐν τῷ ἡρώῳ ἔσω οὐσῶν ληνῶν τεσσάρω[ν] ἀνοίξι τις ἢ μετακινήσει (αντί τῶν ἐν τῷ ἡρώῳ οὐσῶν ληνῶν τεσσάρω[ν]) που δείχνει και τη θέση των σαρκοφάγων στο ηρώο.

29. Τοπογραφικές ενδείξεις στη σαρκοφάγο *IG* X 2 1, 591;

Η (χαμένη σήμερα) σαρκοφάγος είναι γνωστή από ένα μέτριο απόγραφο του Germain, Γάλλου Προξένου της Θεσσαλονίκης τον 18ο αι.,[108] και αφορά κατά πάσα πιθανότητα στην αγοραπωλησία ενός ηρώου, καθώς η έκφραση ταῦτα ἀνεκτήσατο Οὐαλέριος Ἀλέξανδρος που υπήρχε στην επιγραφή της θα πρέπει να δήλωνε μάλλον την εκ νέου αγορά του.[109] Ο Edson (στα σχόλια της επιγραφής) θεωρεί ότι ο πρώτος στίχος του κειμένου της θα πρέπει να διορθωθεί ως εξής:

τὴν ἐνδεξείαν γυμνασίου μέχρει ὀνομαζομένου λάκκου

και παρατηρεί ότι έτσι ο συντάκτης της θα πρέπει να προσδιόριζε το μέρος όπου βρισκόταν το ηρώο και την κατεύθυνση του νεκροταφείου, στοιχεία αναμενόμενα σε ένα τέτοιο κείμενο, που στην πραγματικότητα ήταν απόσπασμα ενός επίσημου εγγράφου, συνήθως διαθήκης. Η λέξη λάκκος μπορεί να σημαίνει βέβαια μια κατασκευασμένη «δεξαμενή» ή ένα τεχνητό όρυγμα, σε αρκετές όμως περιπτώσεις όπου καθορίζονται σύνορα ανάμεσα σε πόλεις χρησιμοποιείται για να αποδώσει την έννοια μίας φυσικής κοιλότητας ακόμη και ενός λεκανοπεδίου.[110] Στην επιγραφή της Θεσσαλονίκης, αν δεν πρόκειται για μία δεξαμενή που κάλυπτε τις ανάγκες του τμήματος του νεκροταφείου (όπου βρισκόταν η σαρκοφάγος) σε νερό, λαμβάνοντας υπόψη την τοπογραφία των δύο νεκροπόλεων της Θεσσαλονίκης, θα μπορούσαμε να θέσουμε το ερώτημα μήπως ο όρος αναφέρεται σε έναν από τους γνωστούς χείμαρρους που διέτρεχαν τόσο το ανατολικό, όσο και το δυτικό νεκροταφείο της. Αζίζει να θυμηθούμε εδώ ότι οι περισσότεροι από αυτούς σε επίσημα τουρκικά έγγραφα φέρουν την ονομα-

108. Βλ. H. Omont, "Inscriptions grecques de Salonique recueilliès au XVIIIe siècle par J.-B. Germain", *RA* 24, 1894, 196-214 εδώ 209 αρ. 24.

109. Βλ. υπόμνημα της επιγραφής *IG* X 2 1, 592.

110. Για τη χρήση του όρου λάκκος στις επιγραφές και τις σημασίες της εκεί βλ. M.-Chr. Hellmann, "A propos d'un lexique des termes d'architecture grecque" στο D. Knoepfler (εκδ.), *Comptes et inventaires dans la citè grecque, Actes du colloque international d'épigraphie tenu a Neuchatel du 23 au 26 septembre 1986 en l'honneur de J. Tréheux* (Παρίσι 1988) 252 και D. Rousset – Ph. Katzouros, "Une délimination de frontiere en Phocide", *BCH* 116 (1992) 212.

σία *λάκκος*, όπως λ.χ. ο Eğri Dere (= λοξός λάκκος) αργότερα γνωστός ως χείμαρρος του Π. Μελά, που ξεκινούσε από την Ακρόπολη, περιέκλειε τα τουρκικά νεκροταφεία και στο ύψος του σημερινού νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής ενωνόταν με τον επόμενο μεγάλο χείμαρρο του Δενδροποτάμου.[111]

30. Οι σαρκοφάγοι *IG* X 2 1, 596 και 597.

Στο λήμμα των επιγραφών αυτών θα πρέπει να προστεθεί το δεύτερο άρθρο του Χρ. Γουγούση στο Ημερολόγιό του "Γόρδιος Δεσμός" που περιλαμβάνει επιγραφές οι οποίες βρέθηκαν κατά τις εργασίες αναστήλωσης της Αχειροποιήτου (Εσκί τζουμά). Στις εργασίες αυτές ο Γουγούσης επιτηρούσε, όπως ο ίδιος λέει, "από αρχαιολογικής απόψεως".[112]

31. *Δηνάρια ἁπλᾶ, δηνάρια λαμπρά*: ενδείξεις πληθωρισμού στη σαρκοφάγο του Αιλίου Νικοστράτου (*IG* X 2 1, 613-εικ. 17).

Σε ό,τι αφορά αυτήν την (σήμερα χαμένη) επιγραφή θα πρέπει καταρχάς να συμπληρωθεί η βιβλιογραφία της με το πρώτο άρθρο του Γουγούση, όπου ο Θεσσαλονικιός αρχαιοδίφης εκτός από ένα πλημμελές αντίγραφο παρέχει τις εξής πληροφορίες για τη θέση όπου την είδε και τις (μη αναφερόμενες από τους προηγούμενους ερευνητές) διαστάσεις της: «*Η επιγραφή κατέχει την πρόσοψιν λίνου, ην εύρον εν τουρκική οικία που εχρησίμευεν ως κρήνη... Το μήκος αυτής είναι μ. 2, 20, το ύψος 1, 10, το δε πλάτος 1, 10*».[113] Το κύριο ενδιαφέρον της επιγραφής βρίσκεται ωστόσο στο σημείο όπου δηλώνεται το πρόστιμο που πρέπει να καταβληθεί σε περίπτωση παραβίασης της σαρκοφάγου. Αλλά πρώτα ας δούμε την ανάγνωση του σχετικού χωρίου όπου ο Edson εκδίδει (στ. 4-5):

δώσει τοῖς | ἐμοῖς κληρονόμοις ✳ μυ(ρίας) ι' ἁπλᾶς

111. Για τους χείμαρρους της πόλης, τις ονομασίες και τις θέσεις τους βλ. κυρίως Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχήν της Τουρκοκρατίας (1430-1912)* (Θεσσαλονίκης 1983) 220-221 και τελευταία Ε. Μαρκή, *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3ου έως μέσα του 8ου αι. μ.Χ.)*, (Θεσσαλονίκη 2006) 51-53.

112. Βλ. Χρ. Γουγούση, "Εκ της αναστηλώσεως του ναού της Θεομήτορος", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον ο Γόρδιος Δεσμός του Χρ. Γ. Γουγούση* (Θεσσαλονίκη 1915) 225-235, ειδικά 234 αρ. 5 και 6 αντίστοιχα (για την οποία δίνει την πληροφορία ότι χρησιμοποιούνταν ως επιστύλιο). Η συγγραφή του άρθρου ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 1913.

113. Βλ. Γουγούση, "Επιγραφαί Θεσσαλονίκης", *ό.π.*, 183 αρ. V.

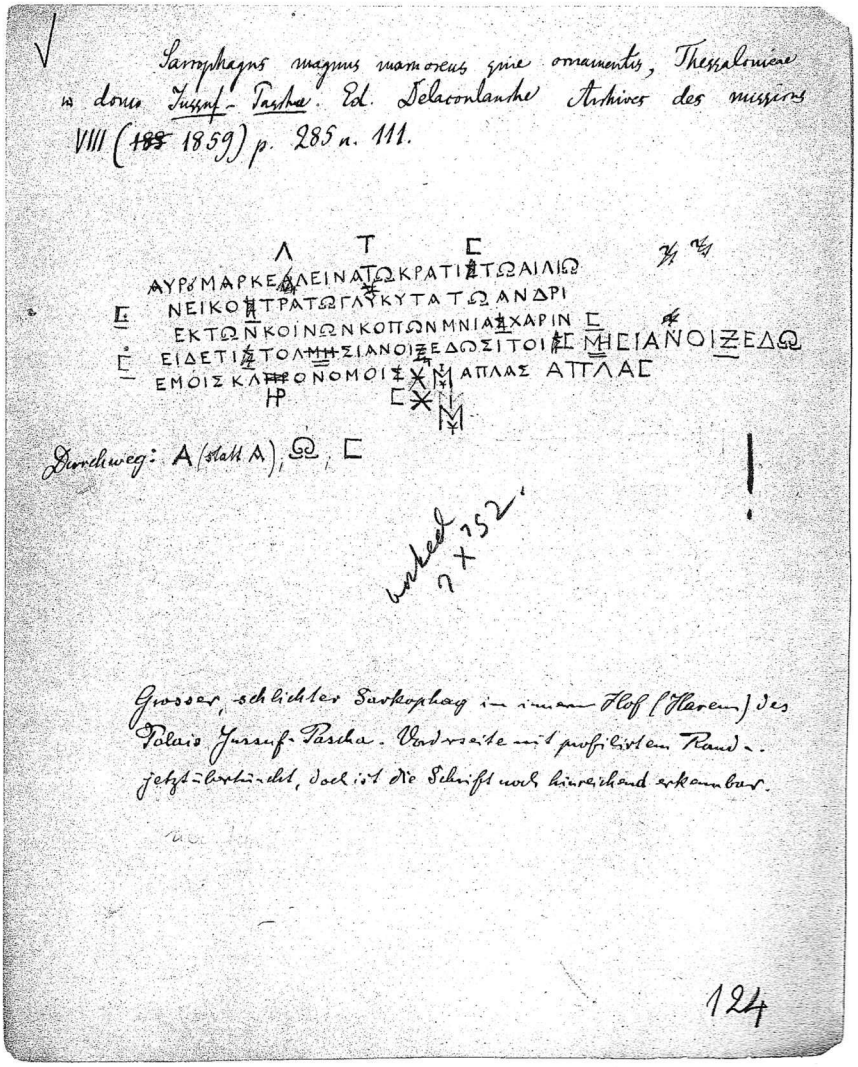

Εικ. 17. Αρ. 31 (*IG* X 2 1, 613· απόγραφο του G. Purgold)

ακολουθώντας την άποψη του M. N. Tod,[114] ότι δηλ. η αιτιατική ἁπλᾶς πρέπει να προσδιορίζει μια αιτιατική που δηλώνεται με το σύμβολο ⁜ και ότι συνεπώς τούτο θα πρέπει να αναλυθεί όχι ως συνήθως, δηλ. ως δηνάρια,[115] αλλά ως δραχμάς, με άλλα λόγια ότι η όλη φράση θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως δραχμὰς δεκακισμυρίας ἁπλᾶς.[116] Η άποψη αυτή είναι δύσκολο να γίνει δεκτή όχι μόνο λόγω της βέβαιης χρησιμοποίησης του συμβόλου των δηναρίων στην επιγραφή (βλ. εικ. 17 με απόγραφο του G. Purgold του 1885), αλλά κυρίως επειδή το επίθετο ἁπλᾶς μπορεί κάλλιστα να προσδιορίζει τη συντομογραφημένη αιτιατική μυ(ριάδας) (έτσι θα πρέπει να αναλυθεί η συντομογραφία ⁜, με το εγγεγραμμένο *ι* να είναι ο πολλαπλασιαστής). Η σύνταξη αυτή υπάρχει πράγματι και σε άλλες σαρκοφάγους της Θεσσαλονίκης, όπως λ.χ. στην σαρκοφάγο του Εβραίου Μάρκου Αυρηλίου Ιακώβ όπου λέγεται (στ. 5-6) δώσι ταῖς συναγωγαῖς λα<μπ>ρὰς | ⁜ (δηναρίων) μ(υριάδας) ζ' (ἑπτά) χ(ιλιάδας) ε' (πέντε),[117] ή στη σαρκοφάγο μιας οικογένειας όπου απαντά η ανάλογη διατύπωση (στ. 5-6) δώσι προσ|τίμου τῷ ἱερωτάτῳ ταμίῳ ⁜ (δηναρίων) μυ(ριάδας) ι' (δέκα) λανπράς.[118] Ότι η αιτιατική λαμπρὰς στις παραπάνω περιπτώσεις, όπως και η αιτιατική ἁπλᾶς στη σχολιαζόμενη εδώ, μπορεί να προσδιορίζουν το συντομογραφημένο ουσιαστικό μυριάδας αποδεικνύεται από μία (επίσης χαμένη) σαρκοφάγο του τέλους του 3ου ή των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. όπου στο σχετικό με το πρόστιμο χωρίο συναντούμε τη φράση (στ. 3): δώση τῷ ἱερωτάτῳ τα<μ>είῳ μυριάδας ἑκατὸν λ' ἁπλᾶς.[119] Συνεπώς το επίμαχο χωρίο της επιγραφής του Αιλίου Νικοστράτου επιβάλλεται να αναγνωσθεί ως εξής:

114. Βλ. "Macedonia VI Inscriptions", *BSA* 23 (1918-1919) 95 αρ. 20.

115. Ο Tod αλλά και ο Edson δεν συνυπολογίζουν το ενδεχόμενο το σύμβολο να ισοδυναμεί με τη γενική της λέξης, δηλ. να αναλύεται ως δηναρίων και να προσδιορίζει το περιεχόμενο των μυριάδων.

116. Ο Edson σημειώνει στα σχόλια της επιγραφής: «Tod admonet signum ⁜ hic denaria significare nequire, cum adjectivum feminum ἁπλᾶς interpretationem usitatem huius signi vetat. Intellegendum potius est δραχμὰς δεκακισμυρίας ἁπλᾶς».

117. Βλ. P. M. Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer neuen jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit", *ZPE* 102 (1994) 297 κ.εξ. (= *SEG* XLIV 556· *An. épigr.* 1994, 1590· *Bull. épigr.* 1995, 424) που χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. μάλλον περί τα μέσα του αιώνα.

118. Βλ. *IG* X 2 1, 564 που χρονολογείται το α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., μετά το 212 μ.Χ. μάλλον περί τα μέσα του αιώνα.

119. Βλ. *IG* X 2 1, 591 που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

δώσει τοῖς | ἐμοῖς κληρονόμοις ✳ (δηναρίων) μυ(ρίαδας) ι' (δέκα) ἁπλᾶς

Το ζήτημα που τίθεται τώρα αφορά τη σημασία του επιθετικού προσδιορισμού ἁπλοῦς που χρησιμοποιεί ο συντάκτης της επιγραφής μας, για να προσδιορίσει τα δηνάρια του προστίμου. Η άποψή μου είναι ότι ο προσδιορισμός αυτός πρέπει να συνδέεται με τον πληθωρισμό που έπληξε την αυτοκρατορία στον 3ο και στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. Λόγω του πληθωρισμού κάποιοι από τους ιδιοκτήτες αξίωναν τα πρόστιμα να καταβάλλονται σε νομίσματα με υψηλή περιεκτικότητα σε άργυρο, ακριβώς επειδή τα πληθωριστικά δηνάρια έτειναν να γίνουν απλά χάλκινα νομίσματα. Τούτο, δηλ. δηνάρια μη φθαρμένα και με υψηλή περιεκτικότητα σε άργυρο, δηλώνει καταρχάς ο χαρακτηρισμός λαμπρά, όπως είχα την ευκαρία να υποστηρίξω μέσα από παράλληλα άλλων περιοχών δημοσιεύοντας τη σαρκοφάγο του Μάρκου Αυρηλίου Ιακώβ.[120] Η έννοια του «ανόθευτος, καθαρός» θα πρέπει να αποδοθεί και στο χαρακτηρισμό ἁπλοῦς,[121] και η επιλογή του να αιτιολογηθεί ίσως εξ αντιδιαστολής προς τους διπλούς αντωνινιανούς που εισήχθησαν στην κυκλοφορία το 215 μ.Χ., περιείχαν όμως μόνο το 1 και $^1/_2$ βάρος αργύρου του απλού δηναρίου με διαρκή πτωτική τάση της περιεκτικότητας τους σε ευγενές μέταλλο. Το επίθετο ἁπλοῦς προκειμένου για νομίσματα μη πληθωριστικά χρησιμοποιείται πάντως την ίδια περίπου εποχή με τις προαναφερθείσες επιγραφές της Θεσσαλονίκης και σε άλλες επιγραφές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η πρώτη εξ αυτών είναι μία απελευθερωτική πράξη από το ιερό της Λευκόπετρας (Βέροια) όπου προκειμένου για την παράνομη διεκδίκηση μιας δούλης που η κυρία της τη χαρίζει στο ιερό ορίζεται ότι ο παραβάτης (στ. 9 κ.εξ.) δώσι τῇ θεῷ προστίμου (δηναρίων) μυ(ριάδας) ιβ' ἁπλᾶς.[122] Οι εκδότες της επιγραφής θεωρούν ότι πρόκειται για απλό και όχι διπλό πρόστιμο, αλλά το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης πείθει ότι η ερμηνεία αυτή θα πρέπει να εγκαταλειφθεί: το επίθετο μπορεί να προσδιορίζει τις μυριάδες και κατ' επέκταση την ποιότητα των δηναρίων. Η δεύτερη είναι ένα ψήφισμα του σώματος των δημιουργών των Δελφών που χρονολογείται το 319 μ.Χ. Σε αυτό ο εισηγητής του, Λούκιος Γάλλος Μηνογένης, διὰ βίου προστάτης (επικεφαλής) του σώματος, προτείνει να μετατραπεί κατά το

120. Βλ. Nigdelis, *ό.π.*, 300-302 όπου επιγραφικά παραδείγματα και συζήτηση.

121. Για τη σημασία αυτή βλ. *LSJ*[9] s.v. III c (of precious metals) unalloyed, pure.

122. Ph. Petsas – M. B. Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopêtra (Macédoine)* (Αθήνα 2000) αρ. 116 (του 309 ή 311μ.Χ.).

ήμισυ η χρήση του ποσού των 1.000.000 δηναρίων ή δραχμών το οποίο είχε δωρίσει προηγουμένως ο ίδιος και η σύζυγός του Αυρηλία Ιουλία Σωτία στην πόλη των Δελφών μέσω του σώματος με σκοπό την αναψυχή των πολιτών στα βαλανεία. Στο σχετικό τμήμα του ψηφίσματος αναφέρεται ότι (στ. 5-9):[123] ἔδοξεν τοῖς δαμιουργοῖς, κατὰ τὴν εἰσή[γησιν τοῦ ἀρίστου ὁσίου] | καὶ πυθοχρήστου ἐξηγητοῦ καὶ προστ[ά]το[υ διὰ βίου τῶν δαμιουργῶν] | Λουκίου Γελ[λί]ου Μηνογένους, τὸ δόγμα [ἐπανορθοῦσθαί τε περὶ] | τῶν χρημ[άτ]ων ὧν ἐχαρίσατο αὐτός τε (sc. Μηνογένης) καὶ [Αὐρηλία Ἰουλία Σωτία | τὸν ἀριθμὸν μυριάδων ἑκατὸν ἁπλῶν, ἐφ' [ᾧτε λοῦσαι τὰ βαλανεῖα]. Σύμφωνα με έναν από τους εκδότες του ψηφίσματος, τον É. Cuq, το επίθετο δηλώνει εκεί νομίσματα (δραχμές ή δηνάρια) «καθαρά, όχι αναμειγμένα».[124]

32. Η σαρκοφάγος της οικογένειας του Λουκίου (*IG* X 2 1, 624).

Στο ίδιο δημοσίευμα του Γουγούση επαναδημοσιεύεται η παραπάνω επιγραφή ως αδημοσίευτη παρά τις επανειλημμένες δημοσιεύσεις της από τις αρχές του 19ου αιώνα. Χρήσιμη είναι ωστόσο η πληροφορία ότι η σαρκοφάγος προέρχεται από το ισραηλιτικό νεκροταφείο. Η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να κατανοήσουμε γιατί ο Π.Ν.Π, ο τελευταίος που είδε την επιγραφή πριν από τον Γουγούση στις 13 Ιανουαρίου του 1894, αρνείται σκόπιμα στο σχετικό άρθρο του να δηλώσει την προέλευσή της:[125] είναι τώρα προφανές ότι με τον τρόπο

123. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον É. Bourget, *De Rebus Delphicis Imperatoriae Aetatis capita duo* (Παρίσι 1905) 45 και επαναδημοσιεύτηκε με βελτιώσεις και εκτενές υπόμνημα από τον É. Cuq, "Une fondation en faveur de la ville de Delphes en 315 de notre ére", *RPh* 35 (1911) 183-193 και 347-348 (=*Syll* ^{3}, 901) και δραστικά βελτιωμένη από τον J. Bousquet, "La donation de L. Gellius Menogenes à Delphes et les Thermes de l'Est", *BCH* 76 (1952) 653-660 =*SEG* 12, 226 =*Bull. épigr.* 1954, 140, τις συμπληρώσεις και τη χρονολόγηση του οποίου ακολουθώ. Το είδος των χρημάτων της δωρεάς, αν δηλ. επρόκειτο για δραχμές ή δηνάρια δεν διευκρινίζεται στην επιγραφή· για το ζήτημα αυτό βλ. Cuq, *ό.π.*, 185 που παρατηρεί ότι στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. χρησιμοποιείται η λέξη δραχμή στη θέση της λέξης δηνάριον.

124. Βλ. Cuq, *ό.π.*, 185 που σημειώνει ότι το επίθετο «il est pris dans le sens de "sincère, honnête, non mélanges". C'est l'équivalent du latin probus, qui designe une monnaie de bon aloi» παραπέμποντας επίσης σε παπυρικές μαρτυρίες με αποδείξεις φόρων του 6ου αι. μ.Χ. όπου το επίθετο χρησιμοποιείται μόνο του ή με το επίθετο εὔσταθμος και προσδιορίζει τη λέξη νομισμάτιον Βλ. *P. Cair.* 67041 και 67042. Τον Cuq ακολουθούν ο Hiller von Gaertringen, *Syll* ^{3}, 901, σημ. 4, ο Bousquet, *ό.π.*, 658 σημ. 2 και οι Robert, *Bull. Épigr.* 1960, 59.

125. Βλ. *Αθηνά* 15 (1903) 39 αρ. 6.

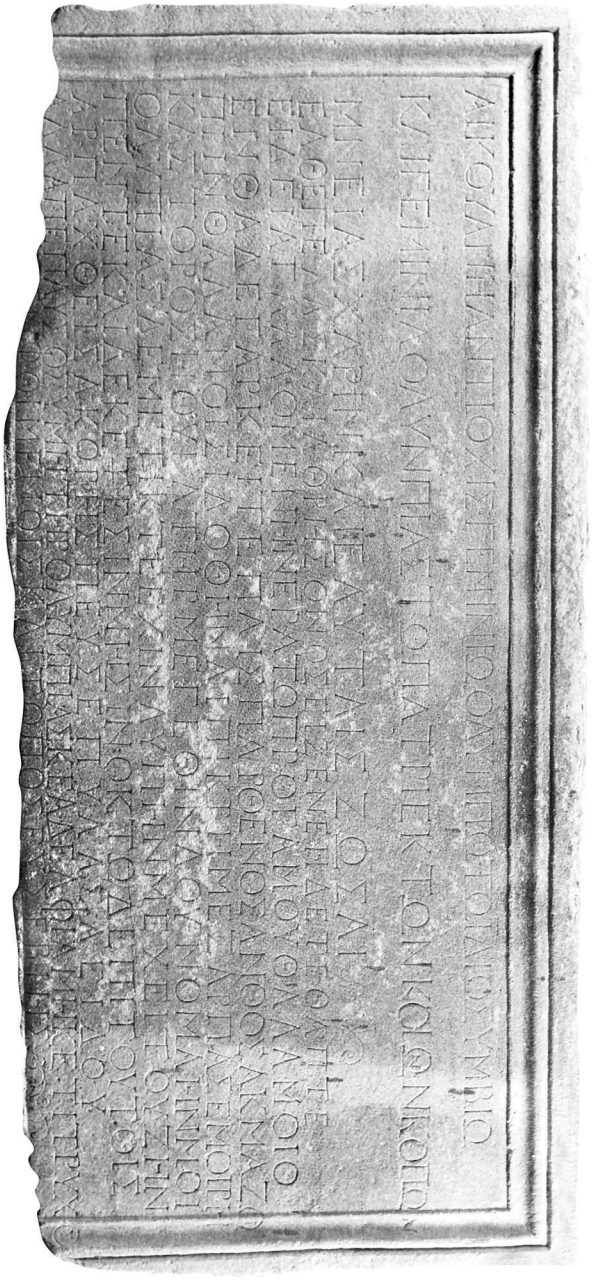

Εικ. 18. Αρ. 33 (*IG* X 2 1, 628)

αυτό απέφευγε προσεκτικά να προκαλέσει το θρησκευτικό συναίσθημα των Εβραίων συμπολιτών του είτε από σεβασμό είτε επειδή φοβόταν τη δύναμη που διέθεταν τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας της πόλης.[126]

33. Το επίγραμμα της Γεμεινίας Μεγέθιος (*IG* X 2 1, 628-εικ. 18).

Το επίγραμμα αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε από τον Π.Ν.Π. στις 16 Ιουλίου του 1905 στην εφημερίδα *Αλήθεια* (φ. 306-12) σε κεφαλαιογράμματη και μικρογράμματη γραφή. Έκτοτε με το επίγραμμα ασχολήθηκαν οι Chr. Avezou – Chr. Picard, ο G. Mihailov και ο W. Peek.[127] Μετά την τελική του δημοσίευση στις *IG* ο G. Daux πρότεινε για τον στίχο Β 3-4 την ανάγνωση «ἐνθάδε γὰρ κεῖτε παῖς παρθένος· ἄνθος ἀκμάζω[128] πρὶν θαλάμοισι δοθῆναι πικρή μ' ἐξάρπασε μοίρη», με την έννοια ότι από το δεύτερο ημιστίχιο του 3ου στίχου (ἄνθος κλπ.) αρχίζει να μιλά σε πρώτο πρόσωπο η νεκρή, πράγμα που συνεχίζεται ως τον στίχο Β 10. Η ερμηνεία αυτή προσκρούει ωστόσο στην ανάγνωση της τελευταίας επίμαχης λέξης του 3ου στίχου, αφού αντίθετα από ό,τι μας διαβεβαιώνει ο Daux[129] διαβάζουμε ακόμη και σήμερα εκείνο που διάβασε (και περιέγραψε σχολαστικά) ο πρώτος εκδότης του επιγράμματος Π.Ν.Π., δηλ. τη λέξη ἀκμάζων (το *νυ* εγγεγραμμένο στο *ωμέγα*),[130] πράγμα που σημαίνει ότι η φράση ἄνθος ἀκμάζων προσδιορίζει παραθετικά τους προηγούμενους στίχους ἥδε τέθαπτε κλπ. Αν τούτο ευσταθεί, όπως πιστεύω, τότε είναι προφανές ότι ο χαράκτης αντί να γράψει *όμικρον* και να εγγράψει το *νυ* έγραψε *ωμέγα*. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να εκδώσουμε ἀκμάζ<ο>ν. Η φωτογραφία της σαρκοφάγου και η αυτοψία επιτρέπουν τη βελτίωση ενός ακόμη χωρίου του επιγράμματος και συγκεκριμένα του στίχου Β 5 τον οποίο ο Edson εκδίδει ως: Κάστορος θυγά[[τηρ, Με]]γέθιν δ' οὔνομα ἦν μοι, σαν να είχε δηλ. υποστεί rasura πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται.

---

126. Για τις αντιλήψεις του Π.Ν.Π. σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα της πόλης βλ. Π. Νίγδελης, "Μία νέα επιστολή του Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου προς τον Γρηγόριο Βερναρδάκη", *Μακεδονικά* 38 (2008) 298-299.

127. Για τις βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. το λήμμα του corpus.

128. Όπως δηλ. οι Chr. Avezou, Chr. Picard, G. Mihailov, W. Peek, Δ. Π.-Δ. και αντίθετα από τους Παπαγεωργίου που εκδίδει ἄνθος ἀκμάζον και Edson που διαβάζει ἄνθος ἀκμάζων. Βλ. G. Daux, *ό.π.*, 225: «'Ακμάζων n'est soutenu ni par le féminin "une fille vierge", ni par le neutre ἄνθος. De plus il n'y a aucune trace de N sur la photographie».

129. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

130. «... *και εν τοις* ΑΚΜΑΖΩΝ *το Ν γράμμα κείται μικρότερον εντός του Ω γράμματος*».

34. Η επιτύμβια λατινική επιγραφή του Ζωσίμου και ο Δ. Μαργαρίτης (*IG* X 2 1, 668).

Στο λήμμα της επιγραφής αυτής ο Edson μας πληροφορεί ότι η έκδοσή της στο Corpus Inscriptionum Latinarum έγινε με βάση το απόγραφο κάποιου Δ. Μαργαρίτη που απέστειλε στο Βερολίνο ο Πέτρος Παπαγεωργίου.[131] Για την ταυτότητα του προσώπου εκφράζει μάλιστα υποψία μήπως πρόκειται για τον Μαργαρίτη Δήμιτσα. Γνωρίζοντας τις κάκιστες σχέσεις των δύο ανδρών[132] η άποψη αυτή είναι απίθανη. Έρευνα για τους Θεσσαλονικείς του 19ου αιώνα με οδήγησε στο πολύτιμο φωτογραφικό λεύκωμα της Θεσσαλονικιάς Αγγελικής Β. Μεταλλινού-Τσώμου για τους παλαιούς επιστήμονες της πόλης τον αιώνα αυτό, όπου στη σελίδα 13 και κάτω από τη φωτογραφία του διαβάζω το εξής σχόλιο: «*Δημήτριος Μαργαρίτης, ιατρός-ειδικός οφθαλμίατρος. Εκ των παλαιοτέρων επιστημόνων της πόλεώς μας Θεσσαλονίκης. Ηργάσθη επί σειράν ετών ως οφθαλμίατρος κατά την παλαιάν εποχήν, από του 1890 και επέκεινα. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης τον αποθανάτισε με μίαν οδόν φέρουσαν το όνομά του* (ενν. την οδό Λώρη Μαργαρίτη)».[133] Μετά τον ιατροφιλόσοφο Μιχαήλ Παπαδόπουλο, τον ιδρυτή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Θεσσαλονίκης που ανάμεσα στα άλλα δώριζε επιγραφές στο Μουσείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αθήνας,[134] ή τον Ν. Ι. Κεχαγιά, επίσης γιατρό και φίλο του Π.Ν.Π., συντάκτη δύο αρχαιολογικών και επιγραφικών μελετών,[135] ο Δημήτριος Μαρ-

131. 'Papageorgiu misit descriptum a D. Margaritis', qui revera idem esse videtur atque Margaritis Demitsas.

132. Βλ. ενδεικτικά Νίγδελης, *Αλληλογραφία*, 178 σημ. 344.

133. Αγγ. Β. Μεταλλινού-Τσώμου, *Οι παλαιοί επιστήμονες της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα* (Θεσσαλονίκη 1941) τόμος Β΄ 13.

134. Όπως προκύπτει από μία εγγραφή στο Ημερολόγιο Υπηρεσίας (φυλασσόμενο στο αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας) του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων (1864-1884) Π. Ευστρατιάδη όπου λέγεται (σ. 154 αρ. 1165): *13 Σεπτεμβρίου 1871. Ο πρόξενος Θεσσαλονίκης εκόμισεν ανάγλυφον, όπερ ελήφθη και κατετέθη εις το μουσείον. Έχει πέντε πρόσωπα και επιγρ. 3 στίχων* Ἑλλανίχα Ἀντιγόνου Φίλωνι τῷ υἱῷ καὶ | Ἀντίγονος Ἑλλανίχας Φίλωνι τῷ ἀδελφῷ | καὶ ἑαυτοῖς ζῶσιν. *Το ανάγλυφον προσήνεγκεν ο Μιχ. Παπαδόπουλος, ιατρός κατοικών εν Θεσσαλονίκη, σπουδάσας εν Αθήναις, είπεν ο πρόξενος·* πρβλ. Γ. Δεσπίνη, "Επιτύμβια από την Μακεδονία στην Αθήνα", *Μύρτος Μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 275 όπου η ταύτιση με την επιγραφή *IG* X 2 1, 421.

135. Για τα δημοσιεύματά του βλ. Νίγδελη, *Αλληλογραφία*, επιστολή αρ. 33, όπου αναφέρονται μία μελέτη με θέμα "Σχέσις της Θεσσαλονίκης προς τη Θέρμη", *Ημερολόγιο της Ανατολής* 1884 και η δημοσίευση της περίφημης επιγραφής για την ανακαί-

γαρίτης (1853-;) θα πρέπει να ήταν ένας ακόμη γιατρός της πόλης που συνέβαλε στη διάσωση των τεκμηρίων της ιστορίας της.

35. Ο επιτύμβιος βωμός του Γναίου Δομίτιου Χαριτίνου (*IG* X 2 1, * 819)

Μεταξύ των ενεπίγραφων επιτύμβιων βωμών της Θεσσαλονίκης ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει στο αρ. *819 του corpus το εξής ασυνήθιστο σε επιγραφές του είδους κείμενο (του 2ου/3ου αι. μ.Χ.), που νομίζω ότι δείχνει το χιούμορ του συντάκτη του.

> Α οὐ τὸ θαν|ῖν σπεύδω|ν τοῦτο ἐπ|οίησα, φίλε, | ἀλὰ(!) εἰδὼς κληρ||ονόμων | τὴν ἐπιλησμο|σύνην ☙ Β. Γνῆος Δομίτιος | Χαριτίνος ἑαυ<τ>[ῷ] | ζῶν κατεσκε|ύασα ἐκ <τ>ῶ<ν> | ε<ἰδ>ίων[136] κόπ||ων. εἰ δέ τις ἕ|τερος τολ|μήσῃ ἀνῦξ|αι τὸν τόπ|ον, δώσι μο||υ τοῖς κληρονό|μοις.

Η πρώτη δημοσίευση της ενδιαφέρουσας αυτής επιγραφής οφείλεται στον παλαιό Έφορο της ΙΣΤ΄ Εφορείας Θεσσαλονίκης Χαράλαμπο Μακαρόνα που τη δημοσίευσε στο *Μακεδονικό Ημερολόγιο* του Νικ. Σφενδόνη, τεύχος 1961, 43-65, με τον τίτλο "Γναίος Δομίτιος Χαριτίνος. Ένας προνοητικός Θεσσαλονικεύς". Τη δημοσίευση δεν ανέφερε για άγνωστους λόγους στο οικείο λήμμα της επιγραφής ο Edson, εμφανιζόμενος ως ο πρώτος εκδότης της.

36. Οι δήμοι του ιπποδρόμου της Θεσσαλονίκης και η σαρκοφάγος *IG* X 2 1, 842 (εικ. αρ. 19 και 20).

Η μόνη επιγραφική μαρτυρία που διαθέτουμε για την ιστορία του ιπποδρόμου της Θεσσαλονίκης είναι η σαρκοφάγος ενός πρωταθλητή του, του ηνιόχου Ουράνιου που ανήκε στο δήμο των Βένετων. Το κείμενό της δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον Edson και διορθώθηκε σε ορισμένα σημεία από τον G. Daux.[137] Διορθώσεως χρήζει κατά τη γνώμη μου και η αρχή του που ο συντάκτης του corpus εξέδωσε ως εξής:

νιση της πύλης του γιαλού (βλ. J.-M. Spieser, "Inventaire en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance", *T&M* 5 [1973] αρ. 12) με τον τίτλο "Αρχαιολογικά εκ Θεσσαλονίκης", στην *Εστία* των Αθηνών του 1890 σ. 232.

136. Ο Mihailov, *ό.π.*, 51 προτιμά την ανάγνωση ἐδίων αποφεύγοντας να διορθώσει τον χαράκτη. Πρβλ. Δ. Π.-Δ.

137. Για τη βιβλιογραφία της επιγραφής βλ. G. Daux 97 (1973) 599 και Peek, *ό.π.*, 202. Πρβλ. Robert, *RPh* 48 (1974) 185 (*Bull. épigr.* 1976, 440), A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium* (Οξφόρδη 1976) 314 και G. Horsmann, *Die Wa-*

Εικ. 19. Αρ. 36 (*IG* X 2 1, 842)

Εικ. 20. Αρ. 36· η σαρκοφάγος ενός φαβρικησίου

ὃν (!) πολῆς (!) μνήμης ἄξιος ὢν Οὐράνιος, εἰνίοχος
παράδοξος, ἐνθάδε κεῖτε.

Αυτή η συντακτική ανωμαλία θα μπορούσε εύκολα να αρθεί αν διορθώναμε την πρώτη λέξη και διαβάζαμε:

ὁ{ν} πολῆς (!) μνήμης ἄξιος ὢν Οὐράνιος, εἰνίοχος
παράδοξος, ἐνθάδε κεῖτε.

Όμως το κύριο ενδιαφέρον της μαρτυρίας αυτής δεν αφορά το κείμενό της. Αντίθετα έγκειται στο ότι συνιστά μία από τις ελάχιστες πηγές για την παρουσία «δήμων» εκτός της Κωνσταντινούπολης και της Αλεξάνδρειας για τους οποίους ο μελετητής τους Alan Cameron υποθέτει ότι εμφανίζονται μετά τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.[138] Η υπόθεση αυτή τίθεται εν αμφιβόλω όταν κανείς προσπαθήσει να χρονολογήσει τη σαρκοφάγο του Ουρανίου. Από παλαιογραφική άποψη το σχήμα των γραμμάτων αλλά και η γενική εντύπωση της γραφής της παραπέμπουν στη γνωστή σαρκοφάγο του τοπικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης που ανήκε σε ένα στρατιώτη ο οποίος εργαζόταν στο εργοστάσιο όπλων (ἱερὰ φάβριξ) της Θεσσαλονίκης και στη γυναίκα του (βλ. εικ. 20). Η επιγραφή της σαρκοφάγου θα πρέπει να χρονολογηθεί, όπως έδειξε ο πρώτος εκδότης της, στην τρίτη δεκαετία του 4ου αι. μ.Χ. εξαιτίας του υψηλού προστίμου των 5.000.000 δηναρίων που προβλέπεται για τους επίδοξους παραβάτες του μνημείου.[139] Η χρονολόγηση αυτή ενισχύθηκε πρόσφατα από την εύρεση ενός νέου θραύσματος που διέσωσε την αρχή της επιγραφής χάρη στο οποίο μαθαίνουμε τώρα ότι ο στρατιώτης έφερε το αυτοκρατορικό όνομα γένους Φλάβιος:[140] σε συνδυασμό με το πληθωριστικό ποσό τούτο παραπέμπει στο όνομα του Μεγάλου Κωνσταντίνου το οποίο, όπως είναι γνωστό, άρχισαν να παίρνουν τιμητικά μέλη της διοίκησης και στρατιώτες μετά την οριστική επικράτηση του τελευταίου το 324 μ.Χ. αντικαθιστώντας το παλαιό τους όνο-

---

genlenker der römischen Kaiserzeit, Untersuchungen zu iherer sozialen Stellung (Στουτγκάρδη 1998) 262 κ.εξ., αρ. 150.

138. Βλ. Cameron, *ό.π.*, 193 πρβλ. 314.

139. Βλ. Γ. Σουρής, "Το ρωμαϊκό εργοστάσιο όπλων (fabrica) της Θεσσαλονίκης. Μία νέα επιγραφή", *Τεκμήρια* 1 (1995) 66 κ.εξ. (*Bull. épigr.* 1976, 440· *SEG* XLV 816· *An. épigr.* 1995, 1388).

140. Η επιγραφή με το θραύσμα συμπεριλαμβάνεται στο σύνταγμα των σαρκοφάγων του τοπικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης που έχει εκπονηθεί από την καθ. Θ. Τιβερίου-Στεφανίδου και τον γράφοντα και έχει υποβληθεί προς δημοσίευση στο DAI.

μα γένους Αυρήλιος.[141] Ένα άλλο κριτήριο που καθιστά πιθανότερη μία παλαιότερη χρονολόγηση της σαρκοφάγου του Ουρανίου είναι το ποσό του προστίμου που προβλέπεται να επιβληθεί σε περίπτωση παραβίασης του μνημείου και που ανέρχεται σε μία λίτρα χρυσού. Ήδη το ποσό αυτό (σε συνδυασμό με το όνομα γένους Αυρηλία που έφερε η γυναίκα του Ουρανίου) είχε οδηγήσει τον Edson στο συμπέρασμα ότι η επιγραφή θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Το πρόστιμο της μίας λίτρας χρυσού είναι γνωστό βέβαια από επιγραφικά και νομικά κείμενα του 4ου αι.,[142] μαρτυρείται ωστόσο και σε μία σειρά από ταφικά μνημεία της Julia Concordia (Βενετία) που χρονολογούνται τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. (μεταξύ 400 και 426/427 μ.Χ.)[143] και είναι τα νεότερα που γνωρίζω. Συνεπώς ακόμη και αν δεχόταν κανείς τούτη τη θεωρητική πιθανότητα, αδιαφορώντας για την παλαιογραφία της επιγραφής του Ουρανίου, θα ήταν υποχρεωμένος να τη χρονολογήσει το νωρίτερο στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., πράγμα που αδυνατίζει την υπόθεση ότι ο δήμος των Βένετων στη Θεσσαλονίκη εμφανίσθηκε μετά τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.[144]

37. Οι επιτύμβιες επιγραφές *IG* X 2 1, 425, * 866, *867, *869, *870.

Στο λήμμα των επιγραφών αυτών ο Edson δεν ευρετηριάζει το άρθρο που έστειλε ο Π.Ν.Π. στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Κων/πόλεως* (της 27ης Νοεμβρίου 1889) με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1899 και τίτλο "Επιγράμματα Β΄" που είναι στην πραγματικότητα και η editio princeps των επιγραφών αυτών με εξαίρεση την πρώτη. Η έκδοση των επιγραφών εκεί γίνεται ευκαιριακά, για να επα-

141. Βλ. σχετικά J. Keenan, "The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt", *ZPE* 11 (1973) 35 κ.εξ. και του ίδιου, *ZPE* 13 (1974) 301-305 (συμπεράσματα).

142. Βλ. τα επιγραφικά παραδείγματα που συγκεντρώνουν ο Feissel, *Recueil* 197 και Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιον της ταφής* (Θεσσαλονίκη 1989) 133.

143. Βλ. *IG* XIV 2325-2328, 2330, 2332-2334.

144. Ο Cameron, *ό.π.*, ακολουθώντας τον Edson συμπεριέλαβε στις μαρτυρίες που διαθέτουμε για την ύπαρξη «δήμων» Βένετων στη Θεσσαλονίκη και το θραύσμα επιστολής *IG* X 2 1, 20 b για το οποίο ο Edson λόγω της λέξης [-- ? Πρ]ασίνοις που υπάρχει σε αυτό πιθανολόγησε ότι de faction circensi agitur (άποψη υπερβολική λόγω της αβέβαιης ανάγνωσης της λέξης, εναλλακτική ανάγνωση [----]ασιν οἷς). Ο ίδιος αμφισβήτησε επίσης την θεσσαλονίκεια προέλευση της σαρκοφάγου. Ωστόσο ο όγκος της σαρκοφάγου, η τυπολογία της και το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη είναι η μόνη πόλη στην περιοχή που διέθετε ιππόδρομο και δήμους καθιστούν την αμφιβολία υπερβολική, βλ. ήδη Robert, *ό.π.*, 185.

ναληφθεί ένα έτος αργότερα με την προσθήκη τριών ακόμη επιγραφών στο περιοδικό *Αθηνά*,[145] έκδοση που γνωρίζει ο Edson. Επειδή ο συντάκτης του θεσσαλονίκειου corpus δεν καταγράφει όλες τις πληροφορίες του Π.Ν.Π. για την προέλευση των τεσσάρων τελευταίων επιγραφών (για την πρώτη σημειώνει ότι ο πρώτος εκδότης Reinach την είδε apud Turcum rerum antiquarum venditorem)[146] παραθέτω πλήρες το εισαγωγικό σημείωμα του Θεσσαλονικιού φιλολόγου στον *Ταχυδρόμο* «*Δημοσιεύομεν προχείρως νυν εν τώδε τω τόπω 5 ανέκδοτα επιγράμματα λίθων ους, πρό ολίγου χρόνου εξορυχθέντας, είδομεν ημείς παρά αρχαιοκαπήλου εις Θεσσαλονίκην ελθόντες* (εννοεί από τη Μυτιλήνη). *Ευρέθησαν δε τα ειρημένα μάρμαρα, φέροντα πάντα αναγλύφους εικόνας, υφ' ας κείνται τα επιγράμματα, πιθανώς εν τοις έξω του βορειοδυτικού τείχους της πόλεως λατομίοις της Εταιρείας της νέας προκυμαίας του λιμένος, ...*». Όμως ο Παπαγεωργίου αναφέρει εσφαλμένα τη θέση των λατομείων, αφού αυτά βρίσκονταν στο ανατολικό τείχος κοντά στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας, όπως αποδεικνύεται τόσο από φωτογραφίες της εποχής[147] όσο και από την προαναφερθείσα δημοσίευση του ίδιου στην *Αθηνά*.[148] Τούτο σημαίνει ότι από τους παραπάνω αριθμούς, όπως και εκείνους των επιγραφών υπ' αρ. 868, 871-872 του συντάγματος, θα πρέπει να απομακρυνθούν οι αστερίσκοι.

38. Ἀπὸ συγγενείας (*IG* X 2 1, 838-εικ. αρ. 21 α+β).

Στην παραπάνω αποσπασματικά σωζόμενη σαρκοφάγο (του 2ου/3ου αι. μ.Χ.) παραδίδεται ο στίχος:

145. Βλ. "Θεσσαλονίκης οκτώ ενεπίγραφα ανάγλυφα ανέκδοτα", *Αθηνά* 12 (1900) 89 (στο άρθρο προστέθηκαν οι επιγραφές *IG* X 2 1, 868, 871-2). Οι επιγραφές δημοσιεύθηκαν ανεξάρτητα και από τον P. Perdrizet, "Notes d'épigraphie", *BCH* 23 (1899) 340- 352.

146. Στην *RA* 3e serie 7, Jan.-Jun. 1886, 149.

147. Βλ. π.χ. Ευαγ. Χεκίμογλου – E. Danacioğlu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Το μετέωρο Βήμα προς τη Δύση* (Θεσσαλονίκη 1998) 83, εικ. 41.

148. Όπου διαβάζουμε (σ. 89) «*Πρό πέντε μηνών ο φίλος μου Κ. Ασλάνογλου αντέγραψε εν τη οικία Οθωμανού παλαιοπώλου τα επιγράμματα οκτώ αναγλύφων μαρμάρων πιθανώς ευρεθέντων εν τοις έξω του ανατολικού τείχους πλησίον του νεκροταφείου της Ευαγγελιστρίας λατομίοις της Εταιρείας της κατασκευαζομένης νέας προκυμαίας της πόλεως. Είδον εγώ τά μεν αντίγραφα προ εξ εβδομάδων, αυτά δέ τα μνημεία προ εβδομάδος* (ημερομηνία κατάθεσης χειρογράφου στο περιοδικό αναφέρεται η 20.11.1899)».

Εικ. 21α. Αρ. 38 (*IG* X 2 1, 838, αριστερό τμήμα)

Εικ. 21β. Αρ. 38 (*IG* X 2 1, 838, δεξιό τμήμα)

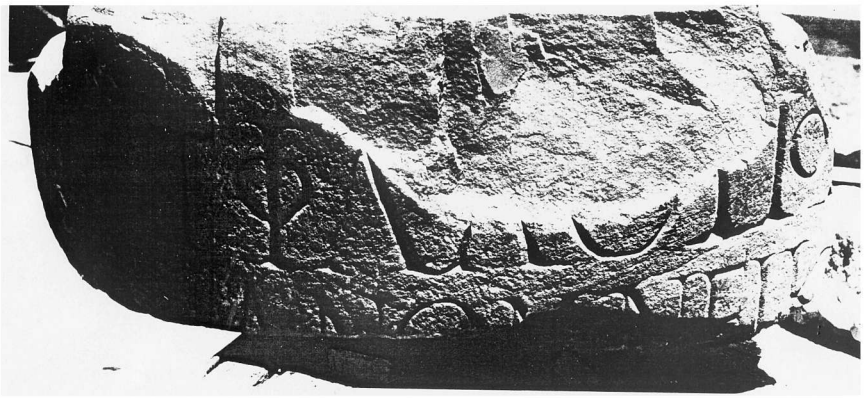

Εικ. 22. Αρ. 42 (*IG* X 2 1, 990)

[---------- συ]ν̣γενείας ἡμετέρας εἴθ'[149] ἕτερός τις [------]
[----------] Θ̣ε̣σ̣σ̣α̣λ̣ο̣ν̣ε̣[ί]κ̣η̣ χάριν προστε[ίμου ---]

που σχετίζεται με την αναμενόμενη σε ανάλογες περιπτώσεις απαγόρευση για παράνομη χρήση της σαρκοφάγου από τρίτους, συμπεριλαμβανομένων και των συγγενών των ιδιοκτητών. Η έκφραση *συγγενείας*, αν και σπάνια γενικά, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Το πιο χαρακτηριστικό παράλληλο προέρχεται από επιτύμβια στήλη του Σοχού (του 1ου/2ου αι. μ.Χ.) όπου λέγεται: Διονύσιος Εὐδαίμ<ο>ν[ι] | τῷ γλυκυτάτῳ υἱῷ τὴν ληνὸν | καὶ τὸ ἡρῷον ἐκ θεμελίων καὶ αὐ|τῷ ζῶν. ἐὰν μετὰ τὸ ἐμὲ τεθνάν|αι εἰς τὴν ληνὸν τολμήσῃ ἕτε|ρος ἀνοῖξαι <ἢ> ἀπὸ συνγενείας | ἕτερον σῶμα θέλῃ καταθέσ|θαι, δώσει τῷ ἱερωτάτῳ ταμίῳ ...[150] Με βάση το παράλληλο αυτό θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε τον πρώτο στίχο της σαρκοφάγου ως εξής:

[ἐὰν δὲ ἀπὸ συ]ν̣γενείας ἡμετέρας εἴθ' ἕτερός τις [------].

39. Ο επιτύμβιος βωμός *IG* X 2 1, 892.

Διαβάζοντας κανείς το λήμμα αυτής της επιγραφής στο corpus των επιγραφών της Θεσσαλονίκης μένει με την εντύπωση ότι πρώτοι εκδότες της υπήρξαν οι Ch. Avezou και Ch. Picard.[151] Τα πράγματα δεν είναι όμως έτσι. Η επιγραφή δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τον Π.Ν.Π. στο φύλλο αρ. 305 της *Αλήθειας* (Πέμπτη 14 Ιουλίου 1905) υπό τον τίτλο "Θεσσαλονίκης Επιγραφαί ανέκδοτοι" μαζί με τις επιγραφές *IG* X 2 1, 898 (= αρ. 9 του άρθρου) και *IG* X 2 1, 65 (= αρ. 10 του άρθρου[152]) στην πρώτη από τις οποίες τουλάχιστον ο Edson δηλώνει ορθά τον πρώτο εκδότη και το φύλλο της εφημερίδας. Η πληροφορία του Παπαγεωργίου ότι «*την επιγραφήν εν τω της ευρέσως τόπω αντέγραψα ήδη έτει 1888*»

149. Ακολουθώ την ανάγνωση του corpus. Για άλλες αναγνωστικές προτάσεις βλ. G. Daux, *BCH* 97 (1973) 599 που διαβάζει εἴθ' ή εἴ θ'· Peek, *Maia*, *ό.π.*, 202 που διαβάζει εἰ θ' (=δ') και G. Mihailov, *ό.π.*, 51 που δέχεται την ανάγνωση εἴ θ'.

150. *CIG* 1997 e = Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, 740.

151. Edd(iderunt), γράφει ο Edson, Avezou et Picard op. nr. * 890 (= Inscriptions de Macédoine et de Thrace, *BCH* 37 [1913] 114 αρ. 29). Την πρώτη δημοσίευση αγνοούν και οι δύο Γάλλοι ερευνητές, ενώ δεν παρέχουν στοιχεία για τον τόπο εύρεσής της, επειδή την είδαν, όπως τις άλλες επιγραφές του άρθρου τους, στην École Sultanieh ή Lycée (= παλαιό κτήριο της Φιλοσοφικής Σχολής).

152. Η ενιαία αρίθμηση των μνημείων οφείλεται στο γεγονός ότι εντάσσονται σε μία σειρά επτά επιγραφικών άρθρων που ο Παπαγεωργίου ξεκίνησε από το φύλλο αρ. 302 της *Αλήθειας* (Πέμπτη 7 Ιουλίου του 1905) με τον τίτλο "Ανέκδοτοι επιγραφαί Θεσσαλονίκης" και στα οποία δημοσίευσε συνολικά δέκα επτά επιγραφές.

δεν δίνει τόπο προέλευσης. Όπως όμως ορθά παρατηρεί ο Edson η ύπαρξη εβραϊκής επιγραφής στον βωμό δείχνει ότι αυτός προερχόταν από το εβραϊκό (σεφαραδίτικο) νεκροταφείο της πόλης. Συνεπώς πρόκειται για άλλη μιά περίπτωση όπου ο Π.Ν.Π. υπήρξε σκόπιμα ασαφής, μάλλον για να αποφύγει τριβές με τους θρησκευτικούς ταγούς της ισχυρής εβραϊκής κοινότητάς της, επειδή την αντέγραψε στο νεκροταφείο της. Με ανάλογο τρόπο άλλωστε αποκρύπτει ο Παπαγεωργίου την προέλευση επιγραφών εντοιχισμένων σε θρησκευτικά κτήρια και των Μουσουλμάνων, όπως δείχνουν λ.χ. οι περιπτώσεις των επιτυμβίων επιγραφών *IG* X 2 1, 509 και 510 για τις οποίες ο ίδιος γράφει:[153] «*Ισχυρώς αυτάς κονία επικεχρησμένας και εν ικανώ ύψει ενωκοδομημένας εν... δυσκόλως ανεκάλυψα, τηλεσκοπίω προς αντιγραφήν χρησάμενος των επιγραφών*». Κατά συνέπεια τόσο από τις επιτύμβιες επιγραφές αρ. 892 και αρ. 898 όσο και από την επιγραφή του πολυσυζητημένου ταφικού βωμού αρ. 65,[154] στην προέλευση του οποίου αναφέρεται με τη φράση «*την επιγραφήν εν τω τόπω της ευρέσως αντέγραψα ήδη έτει τω 1893*», θα πρέπει να απομακρυνθούν οι αστερίσκοι.

40. Το θραύσμα *IG* X 2 1, 952.

Στο λήμμα του θραύσματος αυτού θα πρέπει να προστεθεί το δημοσίευμα του Γουγούση για την αναστήλωση της Αχειροποιήτου (1915), από όπου και προέρχεται η επιγραφή.[155]

41. Το θραύσμα *IG* X 2 1, 962.

Στο κριτικό υπόμνημα του αποσπάσματος αυτού καλόν είναι να παρατεθούν οι συμπληρώσεις που προτείνει ο Π.Ν.Π στην πρώτη δημοσίευσή της, ήτοι: Πολειταρχού[ντων] | Φιλ[ίππου].[156]

42. Νοννεικ[όνιος] ή Νοννείκ[ιος] στην επιγραφή *IG* X 2 1, 990 (εικ. αρ. 22).

Με τον αριθμό αυτό ο εκδότης του corpus δημοσιεύει δύο θραύσματα (το δεύτερο εκ των οποίων δεν κατέστη δυνατό να εντοπισθεί στις αποθήκες του

153. "Θεσσαλονίκης επιγραφών εκδεδομένων πεντεκαίδεκα ανάγνωσις", *Αθηνά* 15 (1903) 39. Οι επιγραφές είχαν εντειχισθεί, όπως επισημαίνει ο Edson, στον μιναρέ του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα).

154. Αντίθετα στο λήμμα της αρ. 65 στο corpus δηλώνεται εκ παραδρομής *Αλήθεια* 17 Ιουλίου 1904, 1, 2.

155. Γουγούση, "Εκ της αναστηλώσεως του ναού της Θεομήτορος", *ό.π.*, 234.

156. "Μακεδονικά χρονικά. Α΄ Η Θεσσαλονίκη διά των αιώνων", *Αλήθεια* 16 Σεπτ. 1904, 1. Η επιγραφή προέρχεται από το ανατολικό τείχος.

Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης) ενός ταφικού κίονα που έφερε την εξής επιγραφή (του 2ου ή του 3ου αι. μ.Χ.):

Τ· Φλα̣ο̣ύ̣ιο̣ν̣ - - -
Α̣· Ν̣Ο̣Ν̣ Νεικ - -
- - - - -
4 - Ο̣ Ι Ι - -
- -ι ΤΑΒΟΥ'

Τα σωζόμενα γράμματα στον δεύτερο στίχο της επιγραφής και ο τρόπος που είναι γραμμένα επιτρέπουν τη σκέψη ότι έχουμε να κάνουμε με το praenomen και το όνομα γένους ενός προσώπου που ανήγειρε τον κίονα στο μνήμα του Τ(ίτου) Φλαβίου. Και αυτό γιατί, πέρα από το ότι το πρώτο γράμμα του 2ου στίχου (*άλφα ή λάμβδα*) χωρίζεται με σημείο στίξης από τα υπόλοιπα, τα γράμματα ΝΟΝ, αντίθετα από ό,τι εκδίδει ο Edson, δεν χωρίζονται με κανενός είδους κενό από τα άλλα, όπως φαίνεται από τη φωτογραφία και προέκυψε από την αυτοψία που διενήργησα στο Μουσείο. Κατά συνέπεια το μεν πρώτο γράμμα είναι η συντομογραφία του praenomen Α(ῦλος)[157] ή του Λ(ούκιος), το δε nomen gentis θα μπορούσε να συμπληρωθεί είτε ως Νοννεικ[όνιος] είτε ως Νοννείκ[ιος],[158] που ως τώρα είναι αμάρτυρα στις επιγραφές όχι μόνο της Θεσσαλονίκης αλλά και των άλλων πόλεων της Μακεδονίας.[159] Στον πέμπτο στίχο της επιγραφής σώζονται τα γράμματα ΤΑΒΟΥ που εμβάζουν σε υποψία μήπως ο νεκρός υπήρξε ταβουλάριος, χωρίς φυσικά να είναι δυνατό να προσδιορισθεί που ακριβώς εργαζόταν ως τέτοιος.[160]

43. Μία επιτύμβια επιγραφή από τα Ελευθέρια (*IG* X 2 1, 1011-εικ. αρ. 23).

Μεταξύ των επιγραφών των περιχώρων της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα

157. Για αυτού του είδους τη συνήθη συντομογραφία του praenomen Aulus βλ. Salomies, Vornamen, 24.

158. Στο *RNGCL* των Solin – Salomies το όνομα ορθογραφείται ως Noniconius. Η εκδοχή να χρησιμοποιείται ως gentile το κοντύτερα προς τα σωζόμενα γράμματα της επιγραφής Nonnicius αδυνατίζει από το γεγονός ότι τούτο παραδίδεται μόνο ως cognomen βλ. *RNGCL* s.v.

159. Το όνομα δεν ευρετηριάζεται στην πρόσφατη εργασία της Tataki, *ό.π.*

160. Αν δηλ. εργαζόταν για λογαριασμό της πόλης, ενός ιδιώτη ή της ρωμαϊκής διοίκησης. Για τους απελευθέρους ταβουλάριους της familia Caesaris που γνωρίζουμε από τη Θεσσαλονίκη βλ. P. M. Nigdelis, *ZPE* 104 (1994) 118-128. Ανάλογη υποψία διατυπώνει και η Δ. Π.-Δ.

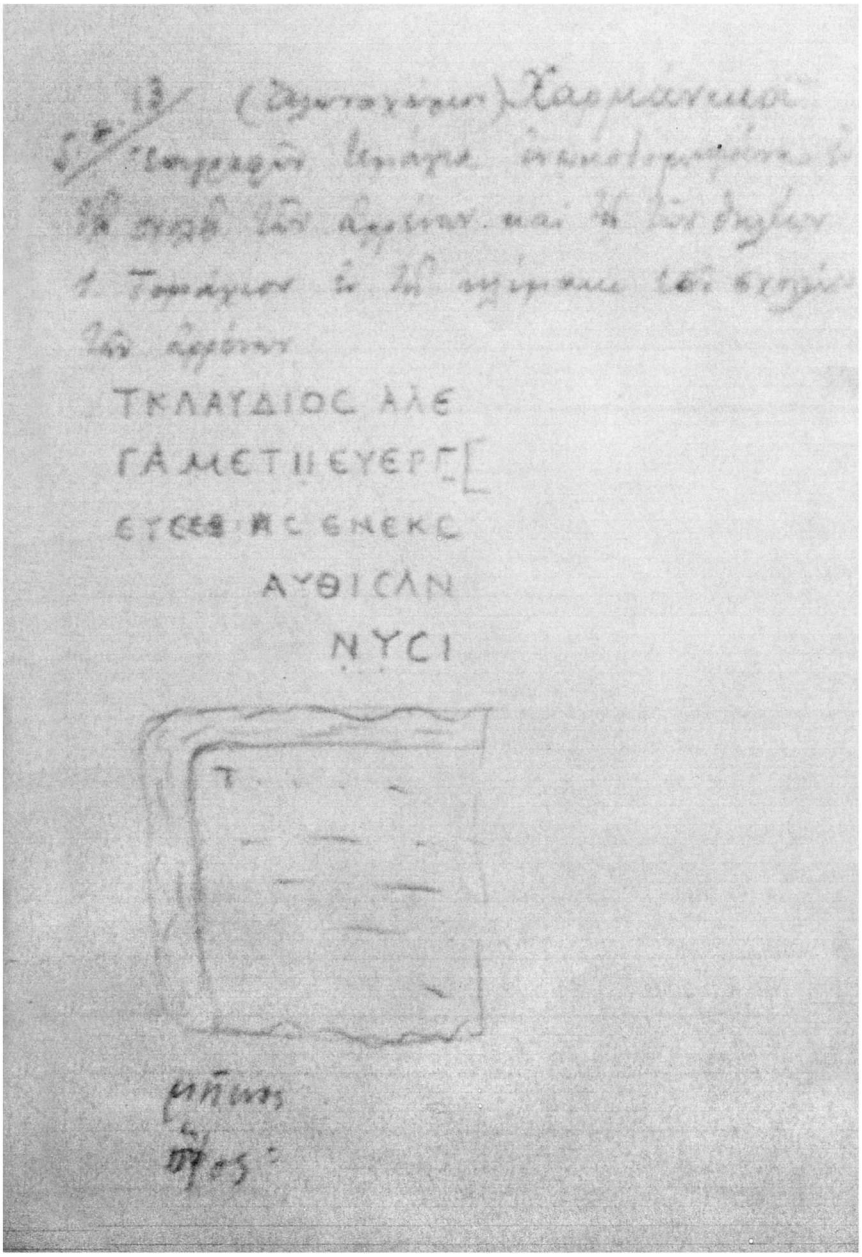

Εικ. 23. Αρ. 43 (*IG* X 2 1, 1011· το απόγραφο του Γ. Οικονόμου)

εκείνων της Ευκαρπίας (Lembet) ο συντάκτης του corpus αναδημοσιεύει, χωρίς όμως να την έχει δεί, την παραπάνω επιτύμβια επιγραφή που είχε εκδώσει για πρώτη φορά ο υπάλληλος του Προξενείου Θεσσαλονίκης Σωτήριος Αστεριάδης το 1891 στην *Εστία* των Αθηνών[161] σημειώνοντας δικαιολογημένα την αδυναμία του να κατανοήσει τους στίχους 2 και 4 του κειμένου της, έτσι όπως το δημοσίευσε ο ερασιτέχνης πρώτος εκδότης της. Ο Edson παραλείπει ωστόσο από τη δική του έκδοση τον 3ο στίχο της επιγραφής.[162] Απόγραφο της επιγραφής μας έχει σωθεί στα σημειωματάρια του πρώτου εφόρου Μακεδονίας, του Γ. Οικονόμου, που φυλάσσονται στο αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Σε αυτό υπάρχει η σημείωση με ημερομηνία αυτοψίας 5. 4. 1913: «*(Αλατοχώριον) Χαρμάν κιοϊ. Επιγραφών τεμάχια ανωκοδομημένα εν τη σχολή των αρρένων και των θηλέων. 1 Τεμάχιον εν τη κλίμακι της σχολής των αρρένων*»:[163] και με την εξής κεφαλαιογράμματη μεταγραφή:

ΤΚΛΑΥΔΙΟΣ ΑΛΕ
ΓΑΜΕΤΙΙ ΕΥΕΡΓ. [
ΕΥΣΕΒΙΑΣ ΕΝΕΚΕ
ΑΧ̣ΘΙCΑΝ
ΝΥΣΙ

Ακολουθεί σκαρίφημα του αποτμήματος και οι λέξεις μήκος και ύψος, όπου όμως δεν δηλώνονται οι αναμενόμενες διαστάσεις του. Η ανάγνωση του Οικονόμου επιτρέπει την βελτίωση του κειμένου που αναδημοσιεύεται στις *IG*[164] τουλάχιστον σε δύο σημεία, δηλ. το praenomen του νεκρού που είναι Τ(ιβέριος), αλλά και το όνομα της νεκρής που είναι Εὐεργέτις (θηλυκό του καλύτερα μαρτυρημένου ονόματος Εὐεργέτης). Το όνομα αυτό είναι μεν αμάρτυρο

161. Βλ. «Επιγραφαί Θεσσαλονίκης», *Εστία* 1891 (Ιούλ.-Δεκ.) 230 αρ. 2. Πρβλ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, 710. Για τη ζωή και τις αρχαιοδιφικές δραστηριότητές του Αστεριάδη βλ. Π. Νίγδελης, "Οι αρχαιολογικού περιεχομένου δραστηριότητες του Προξενείου της Θεσσαλονίκης τόν τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας", *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου. Από τά προϊστορικά μεχρι τα νεότερα χρόνια (Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη στο Νομό Πέλλας). Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002* (Θεσσαλονίκη 2003) 214 κ.εξ.

162. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 227 σημ. 293.

163. Η άλλη επιγραφή την οποία εννοεί με τον πληθυντικό και την οποία είχε καταγράψει επίσης στο σημειωματάριό του ο Οικονόμος είναι η *IG* X 2 1, 1010.

164. Τό κείμενο που δημοσιεύει ο Edson έχει ως εξής: Γ. Κλαύδιος Ἀλέ[ξανδρος ?------] | γαμετῇ εὐεν [---------] | τὴν ἁρπαχθῖσαν ----| κ. . .τε καὶ δαλυισ[---].

από τη Μακεδονία, παραδίδεται όμως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως λ.χ την Ερέτρια της Εύβοιας.[165] Συνεπώς το κείμενο της επιτύμβιας επιγραφής θα πρέπει να εκδοθεί ως ακολούθως:

Τ(ιβέριος) Κλαύδιος Ἀλέ[ξανδρος; τῇ]
γαμετῇ Εὐεργ[έτιδι- - - - - - - - - - - - - -]
εὐσεβίας ἕνεκε[ν[166] - - - - - - - - - - - - - -]
4 τὴν ἁρπαχθῖσαν[- - - - - - - - - - - - - - - - -]
κ. . .τε καὶ ΔΑΛΥΙΣ[- - - - - - - - - - - - - - -]

44. Lapides originis ignotae aut incertae (*IG* X 2 1, 73-74, 468, 551, *735 και *811).

Ένα από τα πιό βασανιστικά προβλήματα που αντιμετώπισε ο εκδότης του συντάγματος των επιγραφών της Θεσσαλονίκης ήταν εκείνο της προέλευσής τους. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι για αρκετές από αυτές δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία, αλλά και ότι ο ίδιος δεν μελέτησε το αρχείο της Εφορείας μετά το 1938. Αναδιφώντας στο αρχείο αυτό, που φυλάσσεται στη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, εντόπισα δύο έγγραφα τα οποία επιλύουν το πρόβλημα της προέλευσης των παραπάνω επιγραφών.

Το πρώτο είναι μία ιδιόχειρη υπεύθυνη δήλωση του Γεωργίου Ψάλτη, κατοίκου Θεσσαλονίκης (οδ. Σοφοκλέους αρ. 5), με ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1950 όπου μας πληροφορεί ότι «... *ανασκάπτων οικόπεδόν μου πρός οικοδόμησιν κατοικίας ενταύθα και κατά την διασταύρωσιν των οδών Τσιμισκή και Φιλικής Εταιρείας, ανεύρον διαφόρους μαρμαρίνας αρχαιότητας, ήτοι αγάλματα, στήλας, κιονόκρανα κ. ά. εντετοιχισμένας εις ένα παχύν τοίχον,*[167] *εφαπτόμενον της προς την οδόν Φιλικής Εταιρείας πλευράς του ως άνω οικο-*

165. Για το όνομα Εὐεργέτις βλ. *LGPN* I s.v.· για το όνομα Εὐεργέτης βλ. *LGPN* I s.v. (επιγραφικές μαρτυρίες από την Κέω και τη Μήλο), *LGPN* II s.v. (από την Αθήνα) και *LGPN* III A s.v. (από τη Μεσσηνία).

166. Η στερεότυπη έκφραση που υπήρχε στην επιγραφή και δήλωνε τον λόγο που ανήγειρε ο νεκρός το μνημείο δεν φαίνεται να ήταν μόνο *εὐσεβίας ἕνεκεν*, ιδιαίτερα αν δεχόμασταν ότι ο πρώτος στίχος είχε ως εξής: Τ(ιβέριος) Κλαύδιος Ἀλέ[ξανδρος τῇ ἰδίᾳ]. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε στο 2ο στίχο να υπάρχει μία ή δύο λέξεις που ο συνολικός αριθμός των ελλειπόντων γραμμάτων να είναι 8-9 γράμματα. Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε την έκφραση [μνήμης καὶ] | εὐσεβίας που μας παραδίδεται σε επιτάφια ανδρών αλλά και γυναικών βλ. *IG* XIV, 308 (Ιταλία) και *Studia Pontica* III, 149.

167. Ο αναφερόμενος τοίχος αποτελούσε τμήμα της ανατολικής οχύρωσης της

πέδου...». Στη δήλωση αυτή συνάπτεται μία δισέλιδη δακτυλογραφημένη αναφορά όπου περιγράφονται είκοσι δύο ευρήματα και ανάμεσά τους έξι επιγραφές από τις οποίες δίδεται το κείμενο μόνο των τριών, ώστε να μπορούν να ταυτιστούν.[168] Η πρώτη –πρόκειται για ένα βωμό– είναι η επιτάφια υπ' αρ. *811 (αρ. ευρετηρίου ΑΓ 67)[169] του συντάγματος για την προέλευση της οποίας ο Edson δεν δίνει κανένα απολύτως στοιχείο. Με βάση τα παραπάνω ο αστερίσκος θα πρέπει να αφαιρεθεί από τον αριθμό της επιγραφής. Η δεύτερη επιγραφή είναι η αναθηματική υπ' αρ. 73 (αρ. ευρετηρίου ΜΘ 991) για την οποία ο Edson σημειώνει στο λήμμα ότι προέρχεται από το Σεραπείο (in Serapeo inventa), δίνοντας τα ίδια στοιχεία προέλευσης και για την επίσης αναθηματική αρ. 74 (ΜΘ 1001), η οποία ωστόσο δεν αναφέρεται στη συνημμένη αναφορά.[170] Οι δύο επιγραφές ανήκουν βέβαια σε ένα σύνολο αναθηματικών στον Θεό Ύψιστο απο τις οποίες οι περισσότερες έχουν βρεθεί κοντά στο Σεραπείο,[171] για την αρ. 73 όμως θα πρέπει τώρα να δεχθούμε με βάση τα παραπάνω ότι μεταφέρθηκε και εντειχίσθηκε στο ανατολικό τείχος της πόλης τμήμα του οποίου σώθηκε στο οικόπεδο αυτό.[172]

Το δεύτερο έγγραφο είναι μία εκτενής έκθεση για την εκτέλεση σωστικών ανασκαφών και την περισυλλογή και συντήρηση αρχαίων ευρημάτων κατά τους μήνες Σεπτέμβριο-Νοέμβριο του 1953. Την έκθεση συνέταξε ο αναπληρών τον Έφορο της (τότε) ΙΑ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας Χ. Μακαρόνα, επιμελητής Αρχαιοτήτων Φ. Πέτσας. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή σε οικόπεδο επί της οδού Αγίας Σοφίας (παρά την Αχειροποίητον) που ανασκάφθηκε από τον εργολάβο Γεώργιο Χατζηνάκο βρέθηκαν μεταξύ των άλλων δύο ενεπίγραφα μνημεία, τα οποία μεταφέρθηκαν στη συνέχεια στην αρχαιολογική συλλογή του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντας). Για τον πρώτο ο συντάκτης της έκθεσης δεν

πόλης (βλ. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* [Θεσσαλονίκη 1998] 92-93) και έτσι δικαιολογείται ο μεγάλος αριθμός των εντειχισμένων επιγραφών και αγαλμάτων (9).

168. Πώς και γιατί παραλείφθηκαν τα στοιχεία αυτά από τον Edson δεν είναι σαφές, πολύ περισσότερο που στοιχεία προέλευσης από τη συνημμένη στην αίτηση του Ψάλτη αναφορά είχαν τεθεί στη διάθεσή του για το προερχόμενο από το ίδιο οικόπεδο επίγραμμα υπ. αρ. 447 στις *IG* (στο λήμμα της οποίας ανακριβώς μνημονεύεται μόνο η οδός Φιλικής Εταιρείας).

169. Κ(οΐντῳ)· Φουρίῳ | Εἰμέρῳ τῷ | πάτρωνι.

170. Τα κείμενα των δύο επιγραφών είναι: Ἀντωνία | Διονυσία | κατ' εὐχὴν και Sacerdo[s] | Democrat... αντίστοιχα. Ο συντάκτης της αναφοράς περιγράφει την πρώτη ως «*μία κυλινδρική στήλη εκ μελανωπού μαρμάρου*», ενώ ο Edson ως κίονα.

171. Βλ. λήμματα των επιγραφών *IG* X 2 1 67-71.

172. Βλ. Βελένης, *ό.π.*, 92-93.

δίνει καμία μεταγραφή και έτσι η ταύτιση της επιγραφής είναι δύσκολη.[173] Βοηθητικότερη είναι η περιγραφή του δεύτερου μνημείου, για το οποίο λέγονται τα εξής: «*Αρ. 14. Ενεπίγραφος λίθος κυλινδρικός απολήγων άνω και κάτω εις άκρα σχήματος κωλούρου, αποκεκρουσμένος λοξώς κατά το ήμισυ της βάσεως. Η επιγραφή εις τέσσερας στίχους:* ΠΑΠΙΝ|ΚΩΡΥΚΙΩ|ΤΗΣ ΜΝΗ|ΜΗΣ ΧΑΡΙΝ».[174] Η επιγραφή αυτή δεν είναι άλλη από την υπ' αρ. *735 (αρ. ευρετηρίου ΑΓ 131) του συντάγματος της πόλης και με βάση τα παραπάνω ο αστερίσκος θα πρέπει να αφαιρεθεί απο το οικείο λήμμα στο σύνταγμα.

Στην ίδια έκθεση παρέχονται επίσης πληροφορίες για την προέλευση δύο ακόμη επιγραφών της πόλης για τις οποίες ο Edson δεν δίνει καμία πληροφορία. Η πρώτη είναι η γνωστή σαρκοφάγος αρ. 551 (αρ. ευρετηρίου ΑΓ 63) για την οποία λέγεται ότι μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Γεωργίου «*εκ του σημείου ένθα το τείχος συναντά την Εγνατίαν οδόν μεταξύ της Καμάρας και του Συντριβανίου*». Πληροφορίες δίνονται επίσης στην έκθεση και για τον επιτύμβιο βωμό αρ. 468 (αρ. ευρετηρίου ΜΘ 2262) τον οποίο είχε δημοσιεύσει πρώτος ο Σωτήριος Γ. Αστεριάδης το 1891 στην *Εστία* και επαναδημοσίευσαν ο Th. Homolle και ο Μ. Δήμιτσας. Κατά τον συντάκτη της έκθεσης ο βωμός προέρχεται από την οδό Πρίγκηπος Νικολάου και μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης.

45. Η σαρκοφάγος της Ποπλίας Αντίας (IG X 2 1, 572).

Το πρόστιμο της σαρκοφάγου αυτής δηλώνεται στην επιγραφή με τη φράση: δώσι τῷ εἱερωτάτῳ προ⟨σ⟩τείμου[175] ϰ Μ̆ η̅ καὶ τῇ πόλι ϰ Μ̆ δ̅, το οποίο ο Edson αντιλαμβάνεται και αναλύει ως εξής: (δηνάρια) μύ(ρια) (ὀκτώ) et (δηνάρια) μύ(ρια) (τέσσαρα). Όπως και σε άλλες σαρκοφάγους της πόλης η ορθή ανάλυση είναι: (δηναρίων) μυ(ριάδας) ὀκτὼ και (δηναρίων) μυ(ριάδας) τέσσαρες αντίστοιχα.

173. Τά στοιχεία που δίνονται εκεί είναι τα εξής: «Αρ. 4) Τμήμα ενεπιγράφου μαρμαρίνου βωμού μετετραπέν μεταγενεστέρως εις κυβικήν βάσιν κίονος μετά γλυφής κατά τας δύο των πλευρών διά την εγκάθισιν θωρακίου. Της επιγραφής σώζονται τέσσερις στίχοι εντός πλαισίου και εις υπέρ το πλαίσιο άπαντες δυσανάγνωστοι ένεκα ασβεστοκονιάματος».

174. Βλ. G. Daux, *BCH* 98 (1974) 550.

175. Διόρθωση G. Mihailov, *ClPh* 70 (1975) 50 όπου οι άλλες διορθώσεις και η βιβλιογραφία της επιγραφής.